

זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ-ישראל,

1492-1391 *

יוסף הקר

מחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל בשלהי ימי-הביניים זכה לתנופה ניכרת בעשרות השנים האחרונות. בעיקרו של דבר, נחקרו מקורות נדפסים ואף נתגלו תעודות וחיבורים מכתבי-יד, אשר סייעו להכרתו של היישוב היהודי ואישיו במאה השש-עשרה. לעומת-זאת, מעטים הם המקורות שבידינו על המאה החמש-עשרה, וממילא אף תיאור היהודים ויישובם בארץ-ישראל במאה זו עמום ולוט בערפל במידה מרובה. על כן, גם בנושא דיוננו, זיקתם של יהודי ספרד לארץ-ישראל במאה זו ועלייתם אליה, נותר מקום להתגדר בו.

תחילה מקובל היה על חוקרים, שעלייתם והתערותם של יהודים ספרדים בארץ-ישראל החלה בעיקרה לאחר כיבוש הארץ על-ידי העות'מאנים, דהיינו לאחר 1516. לאחר שהוכח כי התבססותם והתיישבותם של גולי ספרד ופורטוגל בארץ קדמה לכך הרבה, וכבר ב"ד (1503-1504) מוצאים אנו אותם כמנהיגי קהילות בארץ-ישראל,¹ נתגבשה הדיעה שעלייה ניכרת של יהודי ספרד לארץ-ישראל נתקיימה כבר לאחר גירוש ספרד, ובעיקר בעשור הראשון למאה השש-עשרה.² עלייה זו נתגברה ונתעצמה במספר לאחר כיבוש הארץ בידי העות'מאנים כאשר כל אזור היס-התיכון המזרחי היה תחת הגמוניה עות'מאנית.

אף-על-פי-כן, כבר העירו חוקרים על מציאותם של יהודי ספרד מחוץ לספרד, ואף בארץ-ישראל, במאה החמש-עשרה, בעיקר בעשרות השנים הסמוכות לגירוש.³ אף חוקרי יהדות ספרד

* נוסח מורחב, מעובד ומעודכן של מאמר שנדפס לראשונה בקובץ שלם, א (תשל"ד), עמ' 105-132. כאן הוצאו הנספחים אשר נדפסו שם בעמ' 133-156.

1 ראה: מ' בניהו, 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 109-125; הנ"ל, 'רבי יהודה בן רבי משה אלבוטיני וספר "יסוד משנה תורה"', סיני, לו (תשט"ו), עמ' רמ-רמא.

2 כך היא דעתם של ראשי המדברים בחקר יישוב ארץ-ישראל בתקופה זו.

3 כך היא דעת ש' אסף ('אנוסי ספרד ופורטוגל בספרות החשובות', מאסף ציון, ה [תרצ"ג], עמ' מא-מב [= באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 164-165]), הרואה את עיקר הגירת האנוסים מספרד 'רק בעשרות השנים האחרונות של המאה הט"ו כשהתחילו ביסוד האינקבויזיציה'. אסף ציון גם, כי '... יש בידינו כמה ידיעות על התישבותם של יהודים ספרדים בא"י אחרי גזרות קנ"א עוד לפני הגירוש' ('תולדות הנגידים האחרונים במצרים', ציון, ו [תש"א], עמ' 114 [= מקורות ומחקרים, ירושלים תש"י, עמ' 191]). וראה שם, הערה 8: 'כמה יחידים ידועים לנו בשמותיהם ור' עובדיה ברטנורא מצא בירושלים קצת בעלי תשובה מאנוסי ספרד'.

גם לדעת א"ח פריימאן, החלה הגירת גולי ספרד ופורטוגל אל מחוץ לספרד 'עוד לפני הגירוש הרשמי משנת רנ"ב ואילך' ('שליחים ועולים', ציון, א [תרצ"ו], עמ' 192). הוא אף הביא בנספחות, שם, תעודות על עלייתם של כמה מהם לארץ-ישראל. וראה גם דברי א' אשתור ('תולדות היהודים במצרים וסוריה, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 438 ואילך) על האנוסים שיצאו לארצות המזרח במחצית השנייה של המאה הט"ו. לדעתו (שם, עמ' 442), היו הבאים בעיקר אנוסים, 'ברם בסך הכל היו הספרדים מכל הסוגים שנמלטו למצרים ולסוריה בזמן שלפני הגירוש מועטים'.

עמדו על כך, שיהודים מספרד נתעוררו לעלות לארץ-ישראל סמוך לאחר גזירות קנ"א ובמחציתה השנייה של המאה החמש-עשרה.⁴ אלא שנתונים אלה לא הביאו לשינוי בתפיסה המקובלת אודות הגירתם של יהודי ספרד אל מחוצה לה בכלל ולא־ארץ-ישראל בפרט, אם מפני מיעוט המקורות והעדויות ואם מפני שלא נמצאו ראיות לכך שאמנם נמצאו יהודים ספרדים אלה לאחר-מכן מחוץ לספרד ובארץ-ישראל. אולם, כמדומה, יותר מכול גרם חוסר קשר ידוע וניתוק-מה בין אלה שבדקו את המקורות לתולדות היהודים במרכזים השונים של הגולה לבין אלה שביקשו את המקורות לכתובת תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל.

להלן נסכם את עיקרי ידיעותינו על יהודי ספרד שהיגרו מספרד מזרחה במאה החמש-עשרה, ובפרט מתוך מגמת עלייה לארץ-ישראל, וככל שהדבר ניתן, נברר מה היו מניעי אותה יציאה, מה היה מספר היוצאים וכיצד השפיע הדבר על היישוב היהודי בארץ-ישראל באותה תקופה.

העלייה לארץ במחצית השנייה של המאה הי"ד

כידוע, עלו יהודי ספרד לארץ-ישראל והתיישבו בה כבר בימי קדם. ממקורות שנתגלו בגניזת קהיר נחברר, שיהודים לא-מעטים יצאו את ספרד ונתיישבו בארצות המזרח ובארץ-ישראל, וכמאה האחת-עשרה אף היו 'מושבות' של יהודי ספרד בירושלים וברמלה.⁵

אף עיון במקורות מסוף המאה הארבע-עשרה, בשנים הסמוכות לקנ"א (1391), מעלה שיהודים מספרד ישבו בארץ-ישראל. כך, דרך משל, מצינו באיגרת אחת את זכרו של דוד, יהודי ספרדי היושב במצרים, אשר 'הקדיש ה' כספים לשמן לבית שמואל הנביא', כנראה בשנת ק"מ.⁶ מחברה של אותה איגרת, שלדעת ש' אסף אף היה המפקח על הקבר הקדוש, היה אחד י' [...] ב"ר אליעזר הספרדי.⁷ אישיות ידועה שחיה אז בירושלים היתה יוסף ב"ר אליעזר טוב עלם, בעל ספר 'צפנת פענח' על פירוש הראב"ע לתורה, אשר חיבר את ספרו בירושלים, אליה הגיע לאחר שהייה בקנדיאה בשנת קל"ו (1375). ר' יוסף עזב את ירושלים לאחר שנת ק"מ, כנראה בגלל קשיים כלכליים, אולם בשנת קמ"ח ישב בה מחדש, ונשתמר בידינו מכתב שנשלח אליו. כמ-וכן העתיק בה כתב-יד של ספר הטור, לחושן משפט.⁸ הוא מספר ש'בא לעיר ציון ומולדתו ספרד; ולדבריו, שכן 'בירושלים שנים רבות'.

4 ראה: י' בער, היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 318 ואילך, עמ' 390 ואילך, ובהערות שם [להלן: בער, ספרד].

5 ראה: ש' אסף, 'מקורות לקורות היהודים בספרד', ציון, ו (תש"א), עמ' 36 ואילך (= מקורות ומחקרים, עמ' 103-114); ה'נ"ל, 'לתולדות היישוב היהודי בא"י', ספר זכרון לאשר גולאק ולשמואל קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 18-22 (= מקורות ומחקרים, עמ' 49-54); ש"ד גויטיין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ס, עמ' 105 ואילך. ראה עתה גם מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 714 (ספרד).

6 ראה: ש' אסף, 'לתולדות הנגידים האחרונים במצרים', ציון, ו (תש"א), עמ' 113 ואילך (= מקורות ומחקרים, עמ' 190 ואילך).

7 כפי שהראה לאחרונה מ' בית-אריה, אין לזהותו עם ר' יוסף שיזכר להלן. ראה: מ' בית-אריה, 'כתב-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני', בתוך: ב"ז קידר (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 258 הערה 46 [להלן: בית-אריה, כתב-יד].

8 ראה א' מארכס, 'מן הגניזה', מ' ריבולוב (עורך), ספר היובל של 'הדואר', גיריורק תרפ"ז, עמ' קפ-קפח; ובעקבותיו — ג' בן-מנחם, 'ר' יוסף טוב עלם וספרו 'צפנת פענח'', סיני, ט (תש"ב), עמ' שג-שנה, וכן בית-אריה, כתב-יד, מס' 10, עמ' 258.

נפרהמיא יעשה ואם לאו יבא עניני בעליה כי יד נפל כבוד ויש כוסות
 טהור ישבנו בעיניה שיאכל לן הריט צריך מן הטהרה בן מן הגב וכו' וכו'
 אצל הרועים בהמה דדה וכו' וכו' וכו' וכו' וכו' וכו' וכו' וכו' וכו' וכו' וכו'
 שיעוריו עבודת רמזים אין מורידין אותן כבוד נכבד מידה יעבד אה
 יכדו כבוד אינו צריך להעלותם של לא תעמוד על דם רצח והאי לאו
 דעך הוא צדא צמי שהוא בעל עבדות ועומד ברשעו ועושה בו כגון ה
 הרועים שפרה כהו ופושט באוכלו אבן מי שאינו עומד ברשעו אצל
 אונס עבדו או עבד על שגד עבודתו והוא אסור לעמוד על דמו וכו'
 ומצוה להצטנו **הרואה** אה חבדו טובעו בעבד או שפטים
 באים עניני חייב **הרואה** בין בנות בין נמוכיו וכו'
 אם יש לו נמוכיו תעצב חייב טעם כן ככל הרמזים הרואה את חברו טובע
 כים או שפטים באים עליו ויכול להצטנו או שישכח אחרים להצטנו וכו'
 הציל את שמוע שגים או מוסרים מחשבין עשיו רעה ולא שבת אהו חברו
 והודיעו או שידע בגו או באים אהיה רוב על חבדו ויכנס לפיסו עבד
 חבדו ולהוציא מה עבדו וכן פייסו וכן כיצד כזה עבד עכ"ל העמוד
 על דם רצח ואם מצטנו באינו חייב עש"ס

נאם חזן המטעם ונכרם תמנה ע"י ל אהבה
 חכי נרן נוסף ע"י יד ינסף על סימני השטרדי ע"ש
 יע"י והנאמנה היתה כיוס עש"י כ"א ימים לתע"ז
 עבד שנת הרמז לא הכנה בידועים יכוננה עש"י:

קולופון כתבייד (הטור 'חושן משפט' ליעקב בן אשר) שנשלם בירושלים בקמ"ח (1388) בידי ר' יוסף בן אליעזר הספרדי

אישיות פחות ידועה היא יצחק ב"ר יוסף הסופר 'ממלכות פורטוגל ממדינת אבורא', אשר התחיל לכתוב ספר 'בירושלים עיר הקדש' וסיים כתיבתו 'בצפת יום ראשון שבעה ימים מראש חדש טבת שנת חמשת אלפים ומאה וארבעים ותשעה לבריאת עולם'.
 מבדיקת קולופונים של כתבייד מתוארכים שנכתבו בירושלים בשנים 1383-1391, מתברר שפעלו בעיר באותה תקופה מספר סופרים ספרדים, מלבד אלה שהוזכרו לעיל, מהם שנודעו בשמותיהם ומהם ששמותיהם לא נודעו.⁹
 גם בספרות השאלות ותשובות אנו מוצאים זכרם של עולים לארץ-ישראל בתקופה זו. כך, למשל, מצינו את אברהם פארח אשר יצא מקאשטיליה לארץ-ישראל בשנת קל"ג וכנראה התיישב

9 מתוך קולופון של פירוש התורה לר' יעקב בן אשר, כתבייד הקהילה היהודית במנטובה (מס' 32 בקטלוג מורטרה, עמ' 35), סרט מס' 812 במכון לתצלומי כתבייד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים [להלן: מתכ"ע, בהס"ל], וראה בית-אריה, כתבייד, מס' 12, עמ' 259-260.
 10 בית-אריה, כתבייד, עמ' 247. לדבריו, מדובר בעשרה אנשים, אך דומה שהמספר מופרז. א. כתבייד מס' 7 נכתב, לדבריו, על-ידי ארבעה סופרים, אך נאמר מפורשות בקולופון: 'נשלם בירושלים, ואין ללמוד מכאן שכולם כתבו בירושלים; ב. נוסף לשני האישים הנזכרים בגוף מאמרנו, נזכרים גם משה בר' יעקב ואברהם הלוי. האחרים — שלושה, אנונימיים, וצריך עיון אם הם שונים זה מזה, וגם אם אין אחד מכתבייד אלה כתוב בידי האישים הנודעים לנו בשמם.

עולה-רגל רכוב על גמל, ציור מן המאה ה־11

בירושלים.¹¹ מן התשובה שלפנינו מבורר, כי גם עד שהעיד לפני בית-הדין בספרד, שחקר אודות אברהם פארח, הוא ממוצא פורטוגזי וישב בירושלים שנים אחדות. אף עולה מן התשובה, שבירושלים ישב באותן שנים מלמד תינוקות בשם אברהם פארח, שאינו זהה לאברהם פארח הראשון, ואף איש זה מקאשטיליה היה. כמרכן מבורר מן התשובה, שמשך מסעו של העד מפורטוגל לירושלים היה שבעה חודשים.¹²

אף מדוגמות מעטות אלה, מעשרים השנה שקדמו לקנ"א, ניתן ללמוד, שיהודים ספרדים לא מעטים אמנם עלו לארץ-ישראל ולירושלים.¹³ וזאת, אף-על-פי שירושלים נתפסה בעיני יהודי

על-כל-פנים, ברור שלפנינו פעילות ערה ומפתיעה למדי, בתקופה שידיעותינו עליה מצומצמות למדי.

11 שו"ת ריב"ש, קושטא ש"ו, סימן תקח.
 12 דברים שכתב א' יערי (שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 211) על העד, שהוא 'שליח' מטעם ישיבה שבירושלים, אין להם יסוד בתשובה שלפנינו, לא בלשון ולא בתוכן. האיש עבר בארצות אירופה בדרכו לביתו ואסף כסף לצרכיו הוא ולא לצרכי ארץ-ישראל. תאריך גביית העדות הוא ק"מ ולא ק"נ (1390), כפי שיוצא מבורר מן התשובה. פרטים אלה מתוארים נכונה אצל H.J. Zimmels, 'Erez Israel in der Responsenliteratur des späteren Mittelalters', *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* [MGWJ], 74 (1930), pp. 61-62 [להלן: צימלס].

13 יחד עם זאת מסקנתו של בית-אריה (כתבי-יד, עמ' 247): '... שיש בממצאים אלה כדי לאשש כמידה רבה את הידיעות המעורפלות והדעות הבלתי מבוססות על עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל במאה הי"ד לפני גזרות קנ"א מחד גיסא, להחליש את הידיעות בדבר עלייתם במאה ה־11 לפני גירוש ספרד ולחזק את הדעה המקובלת, שעיקר עליית יהודי ספרד החלה לאחר הכיבוש העותומאני, מאידך גיסא, הינה תמוהה למדי; שהרי זו כלל אינה השאלה. אין חולק על כך, שאחרי 1492 ואחרי 1516 נתגברה העלייה בהיקפה וביכותה ואולי גם נשתנו מניעיה. אולם, הסוגיה שלפנינו היא, האם היתה או לא היתה זרימה יציבה ומשמעותית של עלייה ויציאה מספרד מזרחה בכלל ולארץ-ישראל בפרט לאחר קנ"א ולפני רנ"ב. כמרכן, מן העובדה שבמקרה נותרו בידנו כמה כתבי-יד מתוארכים מארץ-ישראל מסוף המאה הי"ד ולא נותרו אלא מעטים מן המאה ה־11, אין ללמוד דבר על היקפו של היישוב היהודי הספרדי בארץ-ישראל במאה ה־11. שהרי לפי הגיון זה, כיצד ייתכן שלא מצינו ברשימתו של בית-אריה אפילו כתבי-יד אחד מן התקופה שבין 1492 ל-1516, בעוד שמן התקופה שבין 1383 ל-1391 מצינו שיש? האם נגזר מכאן, שישבו יותר ספרדים בירושלים באותו עשור מאשר בעשרים וחמש השנים הראשונות שלאחר הגירוש מספרד ומפורטוגל? או שמא יד המקרה כאן או נוהגם של סופרים לציין את שנת הכתיבה ומקום הכתיבה בקולופון?

ממילא, ערכם הגדול של הקולופונים של כתבי-היד בעלי התאריך ומקום הכתיבה בשביל ההיסטוריון הוא

ספרד בשנת ק"מ (1379-1380) כ'אפסי ארץ', אשר אין כל סיכוי לבואם של אנשים ממנה לקאשטיליה.¹¹

ידיעות אלה על התקופה שלפני קנ"א יש בהן כדי להעיד שגם במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה היתה הגירה של יהודים לארץ-ישראל, אם לצורך עלייה-לרגל וביקור במקומות הקדושים ואם לצורך השתקעות. אולם, עלייה זו עניינה בדרך-כלל בסוחרים שהיו נודדים בדרכי מסחרם ברחבי הים-התיכון,¹⁴ ובדרכם היו מבקרים ושוהים גם בארץ-ישראל, או באנשים השייכים לחוגים של תלמידי-חכמים שעלו לארץ וביקרו בה או באו להיקבר בה מטעמים דתיים. ידיעות מועטות ביותר יש לנו מפרק-זמן זה על משפחות של יהודים שיצאו מספרד לארץ-ישראל להשתקע בה.

אפשרי הדבר, שבצד געגועיהם וזיקתם הדתית והרוחנית של יהודים אלה לארץ-ישראל, הושפעו בהליכתם אליה גם מן האפשרויות שהיו פתוחות, על אף הקשיים הכרוכים בכך, להצטרף למסעה של אניה קאטאלונית אשר הפליגה דרך קבע מברצלונה ל-Ultramar, ובפרט לביירות או לאלכסנדריה. קראניות זה פעל בתכיפות ניכרת עד ראשית המאה החמש-עשרה, כפי שעולה מן המתקרים על הספנות והסחר של הים-התיכון.¹⁵ אף שסמוך לאחר-מכן חלה ירידה גדולה במעמדה של ברצלונה כמרכז לסחר ימי עם המזרח-התיכון, ובתקופה הנדונה שוב לא היתה פעילות רבה של ספנות קאטאלונית במזרח הים-התיכון,¹⁶ עדיין יכלו היהודים להפליג ליעדם

בעיקר במקום שאין נתונים אחרים; אולם יש להיזהר מאוד מהסקת מסקנות ex silentio, במקום שלא מצינו כתבי-יד כאלו.

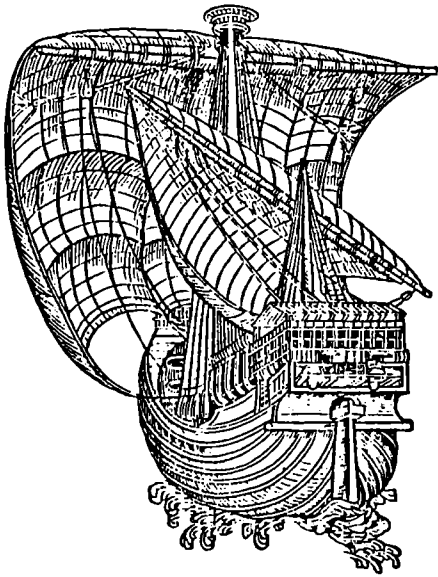
יש גם להעיר, שאמנם מצויים כתבי-יד כאלה גם מן התקופה הראשונה שלאחר גירוש ספרד. כמו, למשל, כתב-יד בית-המדרש לרבנים בניו-יורק Mic. 1030, שנשלם בירושלים בשנת רס"ג, וראה עליו במאמרי 'קבוצת אגרות' (להלן, הערה 67), עמ' עז, הערה 78.

14 אף כי מקובל במחקר, שמספרם של אלה בכלל ושל היהודים בפרט נתמעט במחצית השנייה של המאה הי"ד לעומת המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד. וראה להלן, הערות 15-16 וכן אצל A. Ashtor, 'New Data for the History of Levantine Jewries in the Fifteenth Century', *Bulletin of the Institute of Jewish Studies*, III (1975), pp. 69-70; idem, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983, index: Jewish merchants

15 ראה למשל: F. Melis, 'Note sur le Mouvement du Port de Beyrouth d'après la documentation Florentine aux environs de 1400', M. Mollat (ed.), *Actes du Huitième Colloque International Florentine aux environs de 1400*, Paris 1970, pp. 371-373. לפי הרישומים, הגיעו תוך שנים ספורות לנמל ביירות 224 אוניות קאטאלוניות, 262 ג'ובוזיות ו-278 ונציאניות. בעקבות פלישתם וכיבושיהם של המונגולים בסוריה, ניכרת ירידה גדולה בתנועת האוניות לסוריה ב-1400, ואשר לספינות הקאטאלוניות, אלה מתמעטות ביותר משנות העשרים של המאה ה"ט. ראה: C. Carrère, *Barcelone Centre Économique à l'Époque des Difficultés, 1380-1462*, Paris — La Haye 1967, p. 639 ff., p. 851 ff.; idem, 'Barcelone et le Commerce de l'Orient à la Fin du Moyen-Age', M. Mollat (ed.), *Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime*, Paris 1970, pp. 365-369; J.M.ª Madurell Marimón & A. García Sanz, *Comandas Comerciales Barcelonesas de la Baja Edad Media*, Barcelona 1973, pp. 19-32.

E. Ashtor, 'Il commercio levantino di Ancona nel basso Medioevo', *Rivista Storica Italiana*, 88 (1976), pp. 227-229, 235-237, 238

7 16 ראה אצל קררה (לעיל, הערה 15) וכן גם אצל E. Ashtor, 'The Venetian Supremacy in Levantine Trade: Monopoly or Pre-Colonialism?', *The Journal of European Economic History*, III (1974), pp. 10, 14-15, 46-47; idem, 'The Volume of Levantine Trade in the Later Middle Ages (1370-1498)', *ibid.*, IV (1975), pp. 586-591; 593; idem, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983, pp. 35-37, 50-52, 85-87, 94-95, 147-151, 194-199, 222-236, 336-343, 355, 486-491

אוניית עולירגל מן המאה הט"ו

מזרחה באניה קאטאלונית, או לצאת לוונציה או לרודוס ומשם להמשיך לארץ-ישראל בספינות ונציאניות או ג'ינובזיות.¹⁷ לכאורה, מציאות מתמידה זו של עולים יש בה כדי להפתיע. שכן, ממקור אחד עולה שבמחצית המאה הארבע-עשרה הוגבלו אפשרויות היציאה של היהודים. וכך מספר לנו חכם מחכמי קאטאלוניה אחרי 1346:

...בעינינו ראינו ואבותינו ספרו לנו בעלי אסופות עתקו גם גברו חיל, בגוים נשמע וכרוזא קרא בחיל, לא במסתר פנים ולא בהחבא הלכו לארץ הצבי ומהם לארץ מואב והגרים, נתנו בים דרך ובמים עזים נתיבה עם אניות אבה עם כל זהבם וכספם ונשיהם וטפם... גם מגלות החל הזה אשר בספרד הלכים מדי שנה בשנה ואין אומר השב, ומעולם לא ראינו גם לנו גם להם מבקש תואנות ומחדש תנאות לא מצד המלכות ולא מצד הקהלות...¹⁸

מן המסופר שם וממקורות אחרים עולה, שהשלטונות וגם גורמים בתוך קהילות ישראל פעלו למנוע יציאה חופשית של יהודים מקהילותיהם לקהילות אחרות, קרובות ורחוקות. אולם, לדברי הכותבים במקור זה, גם בזמנם נמשכת היציאה מספרד ללא מניעה. ואכן, במאה החמש-עשרה הדבר נתן את אותותיו, ובעיקר ביציאתן של חבורות, כפי שנראה להלן. לעומת זאת, בגלל חוסר בידיעות מספיקות אין ביכולתנו לקבוע אם נסיונות אלה אכן השפיעו על היקף היוצאים במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה ולפני קנ"א. אחרי קנ"א, ולפחות עד שנות העשרים של המאה

17 ראה, למשל: F.C. Lane, 'Venetian Shipping during the Commercial Revolution', *The American Historical Review*, XXXVIII (1933), pp. 228, 239; J. Heers, 'Il commercio nel Mediterraneo alla fine del sec. XIVe nei primi anni del XV', *Archivio Storico Italiano*, 113 (1955), pp. 165-168; 170-172; 173-176, וכן בהערות לעיל.

וראה מאמרו המסכם של אשתור ובו גם רישומי עגינה של אניות קאטאלוניות ונציאניות בנמלי הארץ: E. Ashtor, 'Europäischer Handel im spätmittelalterlichen Palästina', W. Fischer & J. Schneider (eds.), *Das Heilige Land im Mittelalter*, Neustadt an der Aisch 1982, pp. 107-126
18 F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, I, Berlin 1929, pp. 316-317 [להלן: בער, תעודות].

החמש-עשרה, היקשו השלטונות את היציאה דרך מלכות אראגון, אפילו על יחידים, ונתנו רשיונות רק לכודדים, אף כי יצאו לא-מעטים גם אז, ברשיון ובלא רשיון, כפי שנראה להלן.

מאורעות קנ"א והשינויים ביחס לגולה ולארץ

למן גזירות קנ"א מתרבים המקורות שבידינו על זיקתם של יהודי ספרד לארץ-ישראל ועל עלייתם אליה, והם מאפשרים דיון מהותי יותר. יחסם של היהודים מתחום התרבות הספרדית והמניעים שהביאו עולים-בכוח לעלות לארץ-ישראל משתקפים יפה מתשובתו של הרשב"ץ, המפליג בשבחה של ארץ-ישראל וחשיבותה הדתית:

שאלת, העולה לארץ-ישראל ונכנס לתחומה אם כל עונותיו מתכפרים קלות וחמורות עם התשובה וכן מי שהיה עולה לארץ-ישראל ומת בדרך אם כוונתו רצוייה כאלו דר בא"י או לא.

הדירה בא"י מצוה גדול, וכבר מנה אותה הרמב"ן ז"ל מכלל תרי"ג מצות... וכל הקבור בא"י כאלו קבור תחת המזבח... וחכמי ישראל היו מסכנים בעצמם לעבור נהרות כדי ליכנס לא"י והיו אומרים דוכתא דלא זכו לי' משה ואהרן מי יימר דזכינא לי' והיו מנשקים האבנים ומתגלגלים בעפר שנא' 'כי רצו עבדיך את אבני' ואת עפרה יחוננו', ונקראת צבי בארץ החיים, למיתתה חיים בלא צער גלגול מחילות... ואין מותר לצאת מא"י לח"ל אלא ללמוד תורה אם אינו מוצא בא"י מי שילמדנו או מפני כבוד אב ואם. מכל זה תתברר שאלתכם כי מי שהוא בעל תשוב' ומתחרט מעונות שבידו ורוצה לעלות לא"י, עם היות שהתשובה היא מכפרת, העלייה לא"י היא מוספת לו זכות ומצילתו מן החטא כל ימיו, ומה ששאלתם אם נאנס ולא השלים מצותו... מחשבה טובה הקב"ה מצרפה למעשה...¹⁹

מן הדברים הנרמזים בתשובה ומן הדברים המפורשים בה עולה בכירור ההכרה בחשיבותה הדתית של העלייה לארץ-ישראל והדירור בה. הרשב"ץ מדגיש את מעלתה של הארץ ומתעלם מקשיי העלייה אליה והיישוב בה. דברים ברוח זו כתב גם בתשובות אחרות,²⁰ והם עומדים בניגוד גמור לרוח התשובות של חכמים אשכנזים שנכתבו בימי-הביניים.²¹

19 ר' שמעון בן צמח דוראן, תשב"ץ, ג, אמשטרדם [תצ"ח], סימן רפח (מראי-מקומות למקורות המצוטטים בתשובה ראה אצל צימלס, עמ' 55).

20 ראה למשל תשב"ץ, א, סימן כא; ב, סימן קכח; ג, סימנים קסט, רא ועוד. וראה מה שהביא צימלס, עמ' 54-55, 59, 63, על ארץ-ישראל בשו"ת הרשב"ץ. ראה גם שם, ג, סימן קנב — ובו אדם המקדיש כספו להקדש בירושלים.

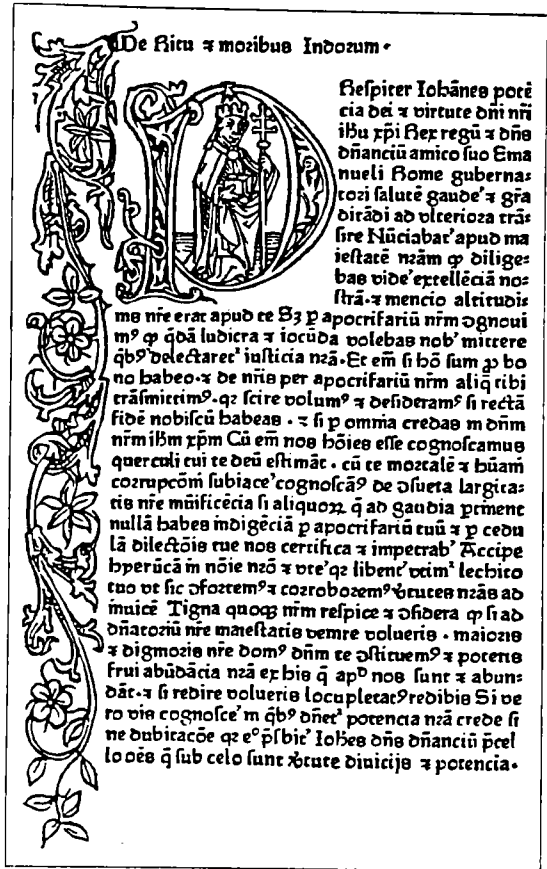
21 ראה כמה שהובא על-ידי צימלס, שם; י' תא-שמע, 'ענייני ארץ-ישראל', שלם, א (תשל"ד), עמ' 81 ואילך (ושם, עמ' 85-88 גם בירור בתשובות הרשב"ץ). לפי שיטת רבנו חיים כהן המובאת בתוספות בכתובות קי ע"ב ('דעכשיו אינו מצוה לדור בא"י כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין דאין אנו יכולין להזהר בהם ולעמוד עליהם'), בזמן הזה אין מעלין לארץ-ישראל; והנה, על אף הבעייתיות של סוגיה זו והדיון הנרחב בה בספרות הרבנית, אין הרשב"ץ מתמודד עמה.

על שיטת ר"ח כהן ראה: ר' משה חאגיז, שפת אמת, אמשטרדם תס"ז, דף יד; י' בער, 'ארץ ישראל וגלות בעיני הדורות של ימי-הביניים', מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' 302, הערה 1; א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 126; א' ריבלין, 'פרק בתולדות ארץ ישראל', מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 102-106; י' שציפאנסקי, ארץ ישראל בספרות החשובות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' לד-לה, קלה-קסא, שט-ת; ד' תמר, 'עוללות', ארשת, ו (תשמ"א), עמ' 263-264.

שבחה של ארץ-ישראל ומעלותיה, מעין דבריו וגישתו של הרשב"ץ ובתוספת נופך, ניתן למצוא בתקופה זו בדברי רבי יוסף בן דוד,²² תלמיד הר"ן, בפירושו על התורה.²³ על יסוד דברי חז"ל ושיטת כמה מחכמי ימי-הביניים, הוא מדגיש את ההבדל בין חוץ-לארץ לארץ-ישראל ומפתח את התפיסה, שטומאת ארץ-העמים גורמת לכך שבחוץ-לארץ 'מטפשים בחטא'. לארץ-ישראל סגולה מיוחדת להביא להשתלמותו העיונית של האדם בה' ולדבקותו. אף 'רבי הזרע' הוא מסגולות ארץ-ישראל, דבר הרחוק מאוד מן המציאות של ארץ-ישראל בימיו.

נמצא, שבאווירת הדור שלפני קנ"א ושל אחרי קנ"א מצאו חכמים לנכון להדגיש את מעלתה של ארץ-ישראל ועודדו את שאיפת היהודים לדבוק בה ולעלות אליה. כדי ליצור אווירה נאותה לכך, אף טרחו לרכז דברי קדמונים בשבחה של הארץ, גם במקום שהדברים אינם חד-משמעיים ומובנים מאליהם. בהקשר זה בעלת משמעות מיוחדת היא הדגשת שבחה של ארץ-ישראל לעומת גנותה של ארץ-העמים בכל התחומים. בנושא זה אנו מוצאים ביטויים מפורשים ומוחלטים,²⁴ שדוגמתם אפשר למצוא בספרד בימי-הביניים בעיקר בכתבי חכמים, כר' יהודה הלוי והרמב"ן, אשר ארץ-ישראל תפסה מקום מיוחד במשנתם.²⁵ שינוי זה באווירה חל, כמדומה, עקב מאורעות קנ"א אשר שינו לרעה את יחסם של יהודי ספרד אל מקום מושבם – מזה, ואף גרמו כנראה ליפוייה של ארץ-ישראל בעיני רוחם – מזה. והנה, אצל ר' חסדאי קרשקש מצינו (בשנת קס"ז לערך) דברים המעידים, כי לא נואשו מלקוות שהמציאות הפוליטית המשתנה בארץ-ישראל עשויה להוליך גם למצב בו יוכלו היהודים להתיישב מחדש בארץ-ישראל. השקפה זו של הרשפעה ככל הנראה גם מן העובדה, שבשנת קס"ב (1402) הגיעו אליו ידיעות מירושלים על

למשל, אף בהדגשתו שמצוות הישיבה בארץ-ישראל היא חלק מתרי"ג מצוות, הוא הולך בעקבות הרמב"ן ומתעלם מגישת הרמב"ם וההולכים בעקבותיו. אף בזה יש כדי להעיד על גישתו וכיוון השקפתו. 22
 ל"א פלדמן, פירוש על התורה לרבנו יוסף בן דוד מסרגוסה, ירושלים תשל"ג, עמ' 5-16.
 23 הנ"ל, שם, עמ' כה-כו: '... אמנם זה הייעוד הטוב שייצדו עליו הנביאים הנה הוא בצרוף ארץ-ישראל, וגם כן ריבוי הזרע יתכן יותר בזכות הארץ... אבל בחוצה לארץ, הארץ גורם שהארץ היא טמאה, ואין אדם זוכה בה... והטעם בזה הוא שמצד האויר אשר על הארץ הטמאה מתפעלים היושבים עליה ומטפשים בחטא, וההפך בארץ-ישראל, דאוירא דארעא דישראל מחכים, מפני כי תמיד עיני יי' בה, משום קדושת הארץ ששם הר המוריה, וכמו שאז"ל ארץ אשר השם דורש אותה, כביכול אינו דורש אלא אותה ועל ידי אותה הדרישה דורש הארץ עמה... להודיעו מעלת ארץ-ישראל על כל שאר הארצות, לפי שבה הסולם אשר ממנה יעלו לשמים הצדיקים... כי שם היא מוכנת הנפש להדבק באור העליון עד שהמלאכים מהלכם תמיד היא בארץ ההיא... הצדיקים אשר הם עולים דרך במעלות השכליות בארץ ישראל... שכל בני ביתו אדם כופה שיעלו וישבו עמו בארץ-ישראל עד שאפי' האשה יכולה לכוף את בעלה לעלות ולדור שם. אמנם מן המפרשים ז"ל כתבו שהכוונה הזאת אמנם היא בזמן שאין סכנת דרכים ושאין צריך לעבור ים, מפני שהים כחוקת סכנה הוא'. והשווה לזה גם שם, עמ' לו. וראה גם שם, עמ' צה: 'שיהיה אדם משתדל להקבר בארץ-ישראל כמו שעשה יעקב שהשביע אל יוסף ושאר בניו על זה, וכן יוסף גם כן השביע את בני-ישראל על זה זה בעבור כי אין ספק אלא שיש לארץ-ישראל מעלה גדולה על שאר הארצות כמו שאמרו חז"ל והתורה ג"כ אמרה: וכפר אדמתו עמו...'.
 24 ראה להלן.
 25 מן הראוי להזכיר כאן גם את ר' יעקב הסיקלי (מסצ'יליה), שחי במחצית הראשונה של המאה הי"ד והיה מאותו אזור תרבותי. הוא שהה גם בספרד וישב בדמשק. ארץ-ישראל תופסת מקום מיוחד, ואין כאן המקום לעסוק בבידור דבריו. וראה עליו: ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 273-290; א' הורביץ, "תורת המנחה" לר' יעקב הסיקלי ר"מדרש דוד" לר' דוד הנגיד, סיני, נט (תשכ"ו), עמ' כט-לח; א' קופפר, 'קונטרס ארץ ישראל', קבץ על יד, ס"ח, ז (ז), עמ' 103-123.

הנוסח הלאטיני של כתבים על ממלכתו של פרישטו ג'ואן (Speyer, 1480)

מציאותה של מלכות יהודית עצמאית הנאבקת בפרישטו ג'ון (Prester John), וככל הנראה סבר שמציאות פוליטית זו עשויה להפוך אותם לבני-שיח עם הסולטאן הממלוכי.²⁶ מדברי חכמים אלה, בני סוף המאה הי"ד וראשית המאה הט"ו בספרד ובצפון-אפריקה,²⁷ מבורר שהמניעים לעלייה היו אם תוצאה של נדר שאדם נדר בשעת מחלה או צרה, ומשנושע ממנה ביקש לממש או לבטל את הנדר; אם לשם עלייה-לרגל או להתיישב בארץ-ישראל כסגולה לכפרת עוון. בתקופה זו מצויות עדויות על אנשים אחדים אשר המירו לשעה, ולאחר ששבו ליהדותם ביקשו לכפר על מעשיהם גם על-ידי עלייה לארץ-ישראל.²⁸ כמו-כן שימש הרצון להיקבר בארץ-ישראל מניע חזק אצל אנשים שעלו לארץ בזקנתם, כדי להימנע מקבורה בארץ הטומאה ומגלגול מחילות לעתיד לבוא. אף שהעלייה לארץ לעת זיקנה כדי להיקבר בה היא מן המפורסמות, בעיקר ידועה היא מנהגם של יהודי אשכנז ואיטליה באותה תקופה, מן הראוי אפוא להביא את עדותו של ר' דוסא מוידין, המספר בפירושו על פירוש רש"י על התורה: 'וכן מנהג האשכנזים והספרדיים

11

26 וראה: ר' הקר, 'היאוש מן הגאולה והתקווה המשיחית בכתבי ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי', תרכ"ן, לט (תש"ל), עמ' 206 והערה 59. על הידיעות מירושלים משנת 1402 ראה להלן, ליד הערה 51.
27 ראה, למשל, בשר"ת הריב"ש, הרשב"ץ והרשב"ש ובחיבורי חכמי ספרד במחצית הראשונה של המאה הט"ו.
28 ראה, לדוגמה, מקרהו של פרופיאט דוראן וחברו בניט בונג'וראן (למשל, אצל בעיר, ספרד, עמ' 314 ואילך). מקרים נוספים מופיעים בספרות התקופה.

כשיבואו לידי זקנה הולכים בארץ-ישראל ויושבים לשם עד שימותו ויקברו לשם ויהיה להם כפרה ולומדים מזה הפסוק: וכפר א"ע [אדמתו עמו].²⁹ ר' דוסא, אשר למד תורה אצל ר' שלום כ"ר יצחק מגוישטאדט ואצל אחרים בווינה ובסביבותיה, ישב וביקר גם בוונציה, בולוניה וקנדיאה, ולפיכך, יכול היה לשאוב את דבריו מכלי ראשון.

ראוי גם לציין, שהחכמים היו מודעים יפה לסכנות שבדרכים היבשתיות לארץ-ישראל ולסכנות הנובעות מהפלגה בים אליה. בעיקר אמורים הדברים לגבי חכמי צפון-אפריקה, אשר מדבריהם גם ניכר שהגיעו אליהם כתבים מירושלים והם ידעו פרטים על הנעשה בה.³⁰ ולא זו בלבד, אלא שהרשב"ץ אף יודע לספר סיפור מעניין על גודלה של קהילת ירושלים ועל העלייה-לרגל אליה במחציתה הראשונה של המאה החמש-עשרה:

... ויש סמך וראיה שקדוש' המקדש והעיר היא קיימת, שעדיין הם עולים לרגל ממצרים ושאר ארצות... ואמרו כי עדיין נשאר מהנסים שהיו בירושלים שלא אמר אדם לחבירו צר לי המקום, כי בבית הכנסת שבירושלים הם צריכים לאנשי המקום כל השנה, ומתמלאת פה על פה בעת התקבץ שם בחג השבועות החוגגים יותר מג' מאות איש, כלם הם נכנסים שם ויושבים רווחים, כי עדיין היא בקדושתה וזה סימן גאולה שלישית.³¹ גם נמצא, שבתקופה זו עניין לנו בקהילה צנועה בגודלה, ויש לשער שרוב האישים היושבים בתוכה היו יהודי המזרח, וכנראה שבעיקר יהודי מצרים וסוריה.

עדויות אלה על המניעים לעלייתם של יהודים לארץ-ישראל, מספרד ומתחום השפעת התרבות היהודית הספרדית, אינן שונות במהותן ממה שמצינו באזורים אחרים ובתקופות קודמות. אולם בצידן של אלה מצויה גם תופעה חדשה. אנו שומעים על אנשים שעזבו את ספרד אחרי מאורעות קנ"א ופניהם לארץ-ישראל; נימוקיה של עזיבה זו הם מאורעות קנ"א-קע"ב והנמשך מהם. בקבוצת אגרות לדוגמה, שכתב ר' שלמה דאפיירה כסופר הקהילה בסרגוסה בין קנ"א לקע"ה,³² ובאגרות אחדות מסרגוסה שנמצאו באגרון אחר מאותה תקופה,³³ מבוטא רצון העזיבה של

29 ראה: A. Neubauer, 'Commentar zu Raschi's Pentateuch-Commentar von Dossa aus Widdin', *Israelitische Letterbode*, 8 (1882-1883), pp. 37-55. (מתוך פרשת האזינו, דף 261). פירושו של ר' דוסא נתחבר בראשית המאה הט"ו (ראה שם).

30 ראה לעיל, הערות 19-20, והשווה גם למה שהביא צימלס משו"ת הרשב"ש (שם). וראה: ספר יוחסין לר' אברהם זכות, מהדורת פיליפובסקי, פרנקפורט על נהר מיין תרפ"ה, עמ' 228-229 (תיאור מסעו של ר' יצחק ק' אלפרא ממלגה, שנשלח בשנת ר"א [1441] לרשב"ץ ולרשב"ש).

31 שו"ת תשב"ץ, ג, סימן רא. עדות זו היא בעלת עניין רב לתולדות יהודי ירושלים בתקופה זו, ולא הושם לה לב ער כה.

א. מכאן מבורר, שליהודי ירושלים היה, ככל הנראה, רק בית-כנסת אחד בתקופה זו. ב. ניתן גם ללמוד מכאן, שהקהילה היתה קטנה מאוד, לא יותר מכ-100 משפחות ואפשר פחות, אם בזמן של עלייה-לרגל נמצאו בעיר רק כ-300 מתפללים (גברים — מבוגרים וצעירים?). שכן ידיעותינו מתקופות מאוחרות יותר מראות שמספר הבאים מארצות המזרח לרגלים היה ניכר. ראה, למשל: א' נויבואר, קבוצים על עניני עשרת השבטים ובני משה, קבץ על יד, ד (תרמ"ח), עמ' 45-50; עולים לרגל לאחר 1453; מסע משלם מוולטרה, מהדורת א' יערי, ירושלים תש"ט, עמ' 74; עולים לרגל בסביבות 1481.

32 ראה: ח' בראדי, ר' שלמה דאפיירה, ברלין תרנ"ג, עמ' 16-27. על ר' שלמה ראה: ערך 'דאפיירה שלמה', אנציקלופדיה יהודית, ה, ירושלים 1971, עמ' 1299 ובספרות המובאת שם; בער, ספרד, על-פי המפתח. וראה גם א' דוד, 'איגרת משל המשורר ר' שלמה דאפיירה, בעניין העלייה לארץ ישראל מספרד', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 655-659.

33 ראה: ח' ביינארט, 'אגרון עברי מספרד מן המאה הט"ו', ספנות, ה (תשכ"א), עמ' פא-פג; קטן-קז, קכו.

מה מן העבר, לפחות למשך מספר שנים ידוע. כמו־כן נראה לומר גם, שהרכב העולים נשתנה — אנחנו שומעים על משפחות העולות ולא על יחידים וזקנים.³⁶ אחת האגרות אף מדגישה לשבח את הסכמת האשה לעלות לארץ־ישראל (נושא זה יש לו הד בספרות התשובות).

אין אנו יודעים את ממדיה של העלייה הזאת, אף לא את מישכה; יתירה מזו, אין אנו יודעים כלל אם הגיעו אנשים אלה לארץ־ישראל אם לאו. אולם ידיעות אלה, בצירוף ידיעות על בריחת אנוסים ממיוורקה, ואלנסיה ומקומות אחרים,³⁷ עדות הן להיקף מתגבר של יציאה מספרד, לשינוי במניעים ולהשתייכות חברתית מגוונת. לא עוד קשיי־יום בלבד, אישים מחוגי חכמים, או זקנים, אלא אנשים משכבות שונות של הציבור ומהם אמידים, אף שלא ירדו מנכסיהם. כאמור, אין בידינו ידיעות על השתלבותם של אלה ביישוב בארץ־ישראל. אולי מפני כן יש טעם להביא כאן תשובה של הרשב"ש המצביעה על מציאות יהודים מספרד בירושלים קודם שנת ר"א. ר' יצחק אלפרא גיסו, שהם נושאי התשובה, נפטרו בירושלים קודם שנת ר"ז.³⁸ נוסף לשני יהודים אלה שעלו לארץ־ישראל ממלגה,³⁹ ואשר עמדו בקשרים עם משפחת הרשב"ץ, מצוי היה בירושלים אותה שעה גם ר' חיים גליפאפה מאראגון.⁴⁰ על ר' יצחק אלפרא מסופר גם, שהתיישב בירושלים וחי בה כמה שנים, אף נשא שם אשה על אשתו אותה השאיר במלגה.⁴¹

36 זו גם המסקנה העולה מתעודה מיום 21 באפריל 1395 ובה הוראות מאת המלך לראשי הצי ולשאר פקידי מלכות להגן על שלוש משפחות יהודיות מקאשטיליה ועל ידיהן, ולסייע להן להפליג לירושלים. ראה: J. Viellard, 'Pèlerins d'Espagne à la fin du Moyen Âge', *Analecta Sacra Tarraconensia*, XII (1936), p. 270 וכבר העיר על־כך י' בער, קרית־ספר, יד (תרצ"ז), עמ' 477.
37 ראה, למשל: אסף, באהלי יעקב (לעיל, הערה 3), עמ' 164-165.
38 ראה שו"ת רשב"ש, לוורנו תק"ב, סימן תקיב. והשווה לזה דברי א' נויבואר (המגיד, טו [1871], עמ' 53) אשר לא ידע שהמדובר הוא בשו"ת נדפסות. וראה אצל א' אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 168-169.

בירור זמנה של התשובה: א. מן התשובה מבורר שר' יצחק אלפרא גיסו יצאו מן העיר מלגה לארץ הצבי בזה אחר זה: ב. בספר יוחסין לר' אברהם זכות הנ"ל, עמ' 228, מציינו את כתבו של: ר' יצחק נ' אלפרא מעיר מלקא ששלח לר' שמעון דוראן בשנת קק"א ולר' שלמה בני [צ"ל בנן] ממה שראה בעיניו בארץ ישראל. לפי זה מבורר שעלה לארץ־ישראל לפני ר"א. ג. מאידך, מציינו בתשובות הרשב"ש שבכתב־יד 7 Escorial G IV (וצילומן במתכ"ע בהס"ל) אשר נכתבו בשנת ר"ז (ראה, למשל, דף 143, א בכתב־יד), גם את התשובה שלפנינו, ומכאן שתשובתנו נכתבה לפני ר"ז (השוואת כתב־יד זה לשו"ת הנדפסות ובירורים לתולדות הרשב"ש ומשפחתו על־פי כתב־יד זה וכתב־יד אחרים יש בדעתי להדפיס במקום אחר). ד. כיוון שבחתימת התשובה נזכר אבי המשיב בברכת המתים, יש לומר שהתשובה נכתבה בין ר"ד לר"ז.

לפי הדין כאן, יש לתקן את מה שכתב א' יערי, מסעות ארץ־ישראל, תל־אביב תש"ו, עמ' 108.
39 עולה נוסף דרך מלגה מאותן שנים, ראה בכתב־יד בית־המדרש לרבנים בני־יורק Mic. 2242 (סרט מס' 28,495, במתכ"ע בהס"ל), דף 41 ב: '...נשלם ספר חובת הלבבות בעזרת שוכן וכתבתי אותו לעצמי אני יחיי' הלוי בר' משה ס"ט נ' אל ספט והשלמתי אותו במלקה חמשה ימים לחדש אלול שנת אני מדבר בצדקה ר"ב להושיע [1442] כשעליתי מן פאס לארץ ישראל תב"ב. (שווגר ופרנקל, קטלוג מס' 11, הוסיאטין תרס"ו, קראו בטעות — פרס במקום פאס).

40 ואינו ר' חיים גאליפפה המפורסם בדיעותיו (ראה: ר' יוסף אלבו, ספר העקרים, ב, מהדורת הויק, פילדלפיה תר"ץ, חלק IV, 2, עמ' 418) ואשר שרידים מחיבוריו נשארו בידינו בכתב־יד. וראה: י' בער, ספרד, על־פי המפתח; ערך 'גאליפפה חיים', אנציקלופדיה יודאיקה, ז, ירושלים, 1971, עמ' 271-272. וראה עתה י"ש שפיגל, 'ספר עמק רפאים וקצת תשובות לר' חיים גליפפה', ספר יובל לכבוד... רבי יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתיא־תתנתס.

41 על־פי תשובה זו, בולטת בעיקר תנועתם של בני צפון־אפריקה באגן הים־התיכון; ונראה לומר מכאן, שהיא נבעה מצרכים מסחריים. במהלך מסעותיהם הגיעו רבים מהם אף לארץ־ישראל, כפי שעולה מתשובה זו. וראה גם לעיל, הערות 30, 39.

חכמים גולים והתעוררויות משיחיות

ברבע הראשון של המאה החמש-עשרה מצויה תופעה נוספת, בקרב חוגי חכמים, אשר תולדתה אף היא נעוצה ככל הנראה בזעזועים שפקדו את יהדות ספרד ושלוחותיה בעקבות גזירות קנ"א. בפרק-זמן זה אנו פוגשים חכמים ספרדים הנודדים בין ארצות שונות ואשר מגמת פניהם ומשאת נפשם במהלך נודדיהם מופנות לארץ-ישראל. אחד מחכמים אלה, בלתי-נודע עד כה, היה ר' שם טוב ן' פולייא, רופא יהודי ספרדי, שנע ונד ברחבי יוון ואייה לאחר גזירות קנ"א, ועד בולגריה הגיע.⁴² הוא הביע את תקוותו שיצליח להגיע אף לארץ-ישראל, ואיני יודע אם הגשים משאת-נפש זו אם לאו. כמותו, אף חכם אחר, מפורסם הרבה יותר, ר' יצחק אבן אלאחדב, אשר גלה מספרד הנוצרית לארץ האסלאם (ככל הנראה לצפון-אפריקה, אך אפשר שהוא מכוון למדינת גרנדה בדרום), ומשם, אחרי קנ"א, עשה דרכו לארץ-ישראל. תלאות הדרך הביאוהו לסיציליה וכנראה השתקע שם.⁴³ נראה לומר, שזה גם פשר נודויו של חכם מפורסם אחר, ר' אהרן בן גרשון אבור-אלרבי מסיציליה, אשר אחדים מבני משפחתו ידועים לנו מספרד.

מידי ר' אהרן, בעל הלשון החריפה, יצאו דברים המעידים על הזעזוע שעבר עליו עקב המאורעות שהתרחשו בדורו. בדבריו נשמעת התרסה כלפי מעלה ונסיון למנוע את היאוש מישראל בתקופה קשה זו.⁴⁴ ואלה דבריו בפירושו לפירוש רש"י על התורה בפרשת ואתחנן: ... ו'בקשתם משם ומצאת כי תדרשנו', אוי לאון ששומעת, הנה דרשנוהו ואין בידינו עבודה זרה אלא צער ומכאובי' כל ימינו כדי להחזיק אמונתנו 'והוא כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו'. ואין טענה בכל לבב ונפש, כי בלי ספק הואיל ואנו סובלים כל כך צרות רבות ורעות, בלבנו ובנפשנו אנחנו דורשים, ולא סרנו מלהגדיל ולהאדיר תורתו הקדושה עד 'הורגנו כל היום'. וברוב מרירות נפש וכאב לב ונזל דמעות כתבתים הנה ה'

42 עליו ועל מהלך נודויו ראה מאמרי בשלם, א (תשל"ד), עמ' 133-137.

43 ראה דבריו בהקדמת חיבורו, כלל קטן, כתביד קמברידג' Add. 492,1 (סרט 16,786 במתכ"ע בהס"ל), דף 2 א (בדבריו ידיעות יקרות על יהודי סיציליה):

'אמר יצחק בן שלמה בן צדיק בן אלאחדב ספרדי. הנה אחד מחכמי הערב בקשו ממנו קצת אישים [?] לספר להם כלל קטון יהיה מקיף בכל ענייני חכמת המספר בדרך קצרה ויעש בקשתם ... וישלחה להם ובכואה אליהם נבצרה מהם ונשגבה מעיני חכמתם ויבקשו ממנו לפרש אותה. ובהרגישו קוצר דעתם עשה גם הוא בערמה ויחבר להם פי' האגרת זר ועמוק לא יבינהו כי אם הגיוני ... אחר כן פשטה האגרת בין חכמי הלכות ... ויצא טבעה ביניהם ויעשו לה פי' רבים מפנים רבים וכולם באו בארוכה מאד. וכאשר באתי אני בארצותם שכנתי עם האלי קדר באת לידי האגרת ההיא וקראתיה לפני חכם מחכמיהם גם ראיתי פי' מחברה ופי' זולתו עד באתי גנוי חדריה וגליתי כל מסתוריה. אחרי כן בעברי דרך ים ללכת ארץ הצבי תיו בימינו ויהמו עלי גלי הים תהום אל תהום קורא ותשח לעפר נפשנו השגית ממכון שבתו עלינו המשגית על עולמות בכלל ובפרט ישתבח ויתעלה ויתנשא שמו וישבית שאון גלי הים ודכים ויביאנו שלמים אל העיר המהוללה סרג'וסה סקליה [Syracuse שבסיציליה] ואמצא שם אנשים אנשי שם רבים ונכבדים מתעסקים בתורה ובמצות ובתוכם זרעם נכון לפנייהם בתורי חמד 4 משכילים נשתעשעתי באהבתם בחרתי בחברתם ויקראו לפני קצתם בתלמוד תורתינו הקדושה. ולעתות הפנאי ק[נ]ראו קצתם בחכמת המספר ...'

15

כנראה, לא עלה ר' יצחק לאחר-מכן לארץ-ישראל והשתקע בסיציליה. בשנת הקפ"ח ישב עוד שם, בפלרמו. ואין כאן המקום להאריך בדברים. אלחנן רייגר הסב תשומת לבי למקור זה ועל-כך נתונה לו תודתי.

44 את ספרו כתב אחרי שנת 1447, כפי שהוכחתי במאמרי, 'הנגידות בצפון-אפריקה בסוף המאה החמש-עשרה', ציון, מה (תש"ס), עמ' 127. אף דברי ר' שם טוב ן' פולייא (לעיל, הערה 42), מכוונים לאותה מטרה, אלא שהם כתובים בסגנון שונה לגמרי.

ת"פ לא ירפך, ולא ישחית באופן שלא תוכל לשוב אליו, לכן לא תתיאש מלעשות תשובה אפילו מהיותר חטא גדול שיהיה להכעיס.⁴⁵

ר' אהרן שהיה 'מטולטל מדחי אל דחי', סבב בארצות היס-התיכון ואף לירושלים הגיע.⁴⁶ דומה, שהוא ואחרים כמותו,⁴⁷ שנדרו ממקום למקום ומהרפתקה להרפתקה, נקרעו ממקומם וניטלטלו בנסיבות הזמן וכתגובה לו. לפנינו אפוא מעין 'חכמים נודדים', שמנוחתם הופרה ואשר לא מצאו מרגוע לנפשם, לא בארצות הגולה ולא בארץ-ישראל.

גורם אחר לזיקה ולהתעניינות בארץ-ישראל בתקופה זו הוא ההתעוררות המשיחית שחלה בקאשטיליה ובשאר מחוזות בספרד אחר גזירות קנ"א. שמו של ר' חסדאי קרשקש קשור בהתעוררות זו בשנת קנ"ג,⁴⁸ ומתיאורים של בני הזמן נראה, שלא יצא נגדה ואף תמך בה באורח פאסיבי. בהתעוררות זו, שבה הופיע נביא בקאשטיליה — כנראה ר' משה בוטאריל הידוע,⁴⁹ תופשים ירושלים ומאורעות המתרחשים בה מקום מיוחד.⁵⁰ מאורעות אלה אינם, ככל הנראה, תעתועי-דמיון, אלא ידיעות ושמעות שהגיעו לספרד מארץ-ישראל. ואילו יהודי ספרד הפיצו את הידיעות בתפוצות ישראל, באגרות משלהם.⁵¹

והנה, מקבוצת כתבי-יד המתארת את מלחמות עשרת-השבטים עם פרישטר ג'ון, על-פי שמעות מבני-ברית ומשאינם בני-ברית בשנת 1402, עולה בנושא זה היתה התכתבות בין קהילת ירושלים לבין יהודי קאטאלוניה. וזו לשון אחד המכתבים:

... אח"כ בא היו' איש יהודי מגרונא לוניסא' [מגירונה לונצניה] ואמר כי באו כתבי' מקהל' ירושלי' וסביבותיה מספרי' כל זה... ואנחנו ממתיני' שיבואו היו' או מחר טופס

45 פירושים לרש"י ז"ל, [קושטא [חש"ד]]. קטע זה נדפס כבר על-ידי J. Perles, 'Aharon Ben Gerson', *REJ*, 21 (1890), p. 249, בשניויים קלים מן המקור ותוך קיטוע לא נכון של המשפט. קיטוע זה הביאו למסקנה, שהקטע בא ללמד ש-ה' ת"פ = הק"פ, והחיבור נתחבר ב-1420. אולם הוא לא חש לכך שהת"פ שיעורו: 'הצור תמים פעלו' (והלא כבר העיר על-כך שד"ל, כרס-חמד, ת, ברלין תר"ד, עמ' 84) ואין זו רמזיה לשום תאריך. בעקבות התאריך אצלו ראה, למשל: א"א אורבך, 'השגות הראב"ד על פירוש רש"י לתורה?', קרית ספר, לד (תשי"ט), עמ' 103.

46 ראה פרלס, שם, עמ' 253, 257.

47 ראה, למשל, סיפורו של שבתי הכהן הביזאנטי היושב תחת שלטון עות'מאני, כתבי-יד פאריס 707, והובא על-ידי יאפז [ישראל איסר גאלדבלום], 'מגנזי ישראל בפאריז', תלפיות, ברדיטשוב תרנ"ה. ומשם הועתק על-ידי צ"ה יפה, בתוספת לצ' גרין-שפ"ר, דברי ימי ישראל, ו, ווארשא תרנ"ח, עמ' 489: '... אמר צעיר התלמידים שבתי הכהן הגולה מארץ תוגרמה אל ארץ קדר, לרעות גדיי רעיני על משכנות הרועים, וללקט מבין עמרי הנדיבים ושועים שבלי דעת ומזמה, ואם ילדי רעיני לא יכילון החכמה, הלא בערה בי אש התשוקה, ואשים בלבי לשוטט במדינות ופליכים, ולהתארח עם עובדי דרכים במעונות אריות בין פריצי חיות, ויהי היום וישאני רוח ויבאני ירושלימה ואשתומם על המראה הגדול הזה ואומר: אוי לי כי נדמיתי כי הגעתי אל המקום הנורא הזה בהקיץ ולא במחזה...'. וראה עתה ש' רוזנברג, 'מפגש פילוסופי בירושלים בסוף המאה הארבע-עשרה', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 417-427.

48 תיאור המאורעות אצל בער, ספרד, עמ' 318-320 ובהערות 46-47 בעמ' 531 מובאת הספרות הנוגעת למאורעות אלה.

49 עליו ראה: י' זוסמן, 'שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה בוטאריל', קבץ על יד, ס"ח, ו (טז), עמ' 271-342, ובפרט עמ' 295-297.

50 ראה: א' ילינק, בית המדרש, ו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 142.

51 ראה: בער, תעודות, א, עמ' 419: 'זיעבירו קול במחנה העברים ולשלח ספרים על כנפי נשרים'.

הכתבי שיבאו מירושלי' כי זה היה נמהר לבשר ולא ליקח[!] טופס הכתבי' עד שיתקשרו אחינו אשר בפרופינצא וקטלוניא וארגון ובכל ספרד...⁵²

נמצא, ששמועות על מאורעות מופלאים הקשורים בכיאת הגואל נתגלגלו מירושלים לספרד ומספרד לירושלים וחיזקו את לבבות הנדכאים מאימת הגזירות. הן פירנסו את נפשם וחיזקו את תקוותם המשיחית, אף שלא נדע אם היה בהן כדי להגביר את העלייה לארץ בפועל אם לאו. בין הגורמים ליציאה לארץ-ישראל בתקופה זו, יש להזכיר, כמובן, את הפרעות והשמד ואת האנוסים לאחר קנ"א. ממקורות שונים עולה, שאותם אנוסים אשר ביקשו לחזור ליהדותם, נשאו פניהם לצאת מספרד — אם לצפון-אפריקה ואם אל עבר ארצות הים-התיכון המזרחי, ומהם שעשו דרכם לארץ-ישראל.⁵³ אולם, ככל הנראה, אין כאן תנועת-יציאה מספרד, אלא מדובר במספרים לא גדולים של אנוסים שעשו דרכם לארץ-ישראל, או לפחות התכוונו לעשות כן.

התנועה מזרחה והתיישבות יהודי ספרד באגן הים-התיכון

אין להבין כהלכה תמונה זו של יציאה מספרד מזרחה בין קנ"א לשנות העשים של המאה החמש-עשרה, אלא אם ננסה למקמה בהקשר רחב יותר; דהיינו, ההקשר של הגירה מספרד לאחר קנ"א אל ארצות אחרות באגן הים-התיכון. ואכן בצד הידיעות שהובאו על הגירתם של יהודים מקאשטיליה, אראגון וקאטאלוניה לארץ-ישראל, מן הראוי להדגיש את מציאותם של יהודים כאלה ברחבי ארצות הים-התיכון ברבע הראשון, ובפרט ברבע השני, של המאה החמש-עשרה. זיכרם של יהודים אלה בא בתעודות נוטאריוניות ובמקורות עבריים שנחקרו בשלושים השנה האחרונות. אם נצרף ידיעות פזורות אלה אחת לאחת, יתברר לנו, שיהודים עזבו את ספרד בקצב ניכר אחר קנ"א. בין השנים 1430-1450 הגיעה יציאה זו לממדים ניכרים, ושוב אין לדבר על קילוח דק של מהגרים, אלא ככל הנראה, על זרימה יציבה ואיתנה מזרחה. דוגמות אחדות היו ידועות לנו זה כבר, כגון ר' חנוך סאפורטה מקאטאלוניה שישב בקונסטנטינופול,⁵⁴ או מציאותם של יהודים קאטאלונים ופרובאנסאליים בכרתים.⁵⁵ והנה בדיקת נתונים אחדים על מקומות-יישוב של יהודים המצויים לאורך מסלול יציאתם של יהודים מספרד לארץ-ישראל,⁵⁶ מעלה שהחל משנות הארבעים של המאה החמש-עשרה חל גידול ניכר במספרם של יהודים יוצאי ספרד באזורים אלה. אף שאין לנו נתונים מספריים מדוייקים, יש לומר, שאם בשליש הראשון של המאה הט"ו המדובר הוא ביחידים בודדים בכמה מקומות (על-פי התעודות שבידינו), הרי החל משנות הארבעים אנו פוגשים באישים מרובים בכל מקום שממנו הגיעו לידינו תעודות ארכיוניות ומקורות ספרותיים. צא וראה, דרך משל, את איי הים-התיכון אשר היו נתונים תחת שלטון אראגון, ונציה וג'נובה

52 גם מאורעות אלה קשורים בחכמי קאטאלוניה ואראגון, ובפרט בר' חסדאי קרשקש. פרשה זו תידון במחקר שייכתב אי"ה על-ידי משה אידל ועל-ידי, ואין כאן מקום להאריך בה. וראה לעיל, הערה 26.
53 וראה, למשל, אצל בער, ספרד, עמ' 318-319; אסף, באהלי יעקב (לעיל, הערה 3), עמ' 164-165, וראה גם לעיל, הערה 28.

54 ראה עליו, למשל: שו"ת ר' אליהו מזרחי, קושטא ש"כ, סימן נו.

55 וכבר ציין זאת J. Starr, 'Jewish Life in Crete under The Rule of Venice', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, XII (1942), p. 103, n. 131 (ראה תקנות קנדיאה וזכרונותיה מהדורת א"ש הרטום ומ"ד קאסוטו, ירושלים תש"ג, עמ' 83-85) — אף כי לא דייק בפרטים.

56 ראה להלן.

במאה החמש־עשרה, ואת מושבות הערים האיטלקיות הללו בכיזאנץ ובבלקאן. בסיציליה, אשר נשלטה על־ידי אראגון, היוו היהודים הקאטאלונים והקאשטיליאנים אחוז נכבד בקרב התושבים כבר בעשור השלישי של המאה.⁵⁷ עיון בתקנות קנדיאה מעלה, ששמות של יוצאי ספרד הופכים להיות נפוצים בכרתים החל משנות הארבעים של המאה הט"ו, וכן גם הציון שלצד שם, המעיד על מוצאם הספרדי.⁵⁸ הנתונים המתקבלים מבדיקת תעודות ארכיוניות מחזקים תמונה זו,⁵⁹ לפיה לפנינו הגירה מספרד אל מחוצה לה, שממדיה ניכרים. באישים ובשמות ספרדיים אנו נתקלים גם בקונסטנטינופול הביזאנטית וגם בכיוס הג'נובזית.⁶⁰ אף בונציה גופה ובמישטרי מוצאים אנו יהודים בודדים מספרד בראשית המאה החמש־עשרה.⁶¹ כך הדבר גם בקפריסין, כבר בשנות הארבעים של המאה,⁶² ובאותה שנה, 1447, הגיעו אלינו ידיעות על עולים שעברו דרך קנדיאה גם ממחברתו הידועה של באלבון.⁶³ תמונה דומה עולה אף מן החוף הדלמאטי, שם אנו מוצאים יהודים יוצאי ספרד המגיעים לאזור דרך איטליה או לאחר תקופה של ישיבה בערים איטלקיות שונות. תופעה זו עשויה להוות את אחת הסיבות להתפתחותן של הקהילות היהודיות בוואלונה ובראגוזה.⁶⁴ בעיקר בולט הדבר בוואלונה,⁶⁵ שהפכה למרכז יהודי נכבד כבר במאה הט"ו, ויש בדבר זה כדי להסביר מדוע הפליגו בשנים אלה אנוסים מספרד בצוותא דווקא לוואלונה.⁶⁶ והנה, ידיעות דומות מצויות בידינו גם לגבי התיישבותם של יהודים יוצאי ספרד באיטליה במאה החמש־עשרה. מתברר, שהחל משנות הארבעים של המאה גדל מספרם של היוצאים מספרד לאיטליה, ובפרט לנאפולי ולמדינת נאפולי אשר היו תחת שלטון אראגוני. הגירה זו גברה מאוד

57 E. Ashtor, 'Palermitan Jewry in the Fifteenth Century', *HUCA*, 50 (1979), pp. 223-224, 235 n. 15, 237 n. 178, 241 n. 205

58 ראה לעיל, הערה 55. וראה גם אצל פריימאן (לעיל, הערה 3), עמ' 192-193, 202-207.

59 D. Jacoby, 'Quelques aspects de la vie juive en Crète dans la première moitié du XVe siècle',

Actes du Troisième Congrès International d'Études Crétoises, II, Athènes 1974, pp. 111-112

60 ד' יעקבי, 'היהודים בכיאוס בימי שלטון ג'נובה (1346-1566)', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 186-187; D. Jacoby, ;

61 ראה, למשל, לעיל, הערה 52 וכן: 'Les quartiers juifs de Constantinople à l'époque Byzantine', *Byzantion*, 37 (1967), pp. 213-214

62 D. Jacoby, 'Les juifs à Venise du XIVe au milieu du XVIe siècle',

Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI), *Atti del II Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana*, Venezia 1973 (Firenze 1977), pp. 184, 199; E.

63 Ashtor, 'Gli inizi della Comunità ebraica a Venezia', *Rassegna Mensile di Israel*, 1978, p. 694

64 V. Polonio, 'Famagosta genovese a metà del' 400: Assemble, armamenti, gride',

Miscellanea di Paleografia e Storia Medievale, Fonte e Studi, 12 (1966), pp.231-232; B. Arbel, 'The

65 יהודים בפאמאגוסטה הגנואזית, 1388', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 200.

66 פריימאן (לעיל, הערה 3), עמ' 205-206. מקורות נוספים לשהייתם של יוצאי ספרד ביוון מצויים בכתבי־היד.

67 ראה: J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, Sarajevo 1937, pp. 20-35, על יהודים מקאטאלוניה שהתיישבו

בעיר זו וגם בוואלונה. חומר נוסף על דלמאציה ועל וואלונה ראה בקובץ: Jevrejski Istorijski Muzej-

Beograd', *Zbornik*, I (Beograd 1971). ראה, למשל, שם, עמ' 295: שני רופאים אנוסים (אחד מסלמנקה

ואחד מטולדו), ב־1480 בואדאר.

68 ראה במאמרו של B. Hrabak, בקובץ הנ"ל. ובפרט הנתונים המפתיעים על מספרי היהודים בעיר במאה הט"ו,

בעמ' 64.

69 ראה התעודה אצל בער, תעודות, ב, עמ' 440: '...Item dicunt, quod cum pluribus literis missis ad

70 presentem civitatem de partibus Sicilie et aliunde, in et cum quibus narratur, quod LXX casati

71 seu familie LXX domorum de presenti civitate transiverant et iverant ad villam de Velona et ibi

72 facti erant judei...'

תיאור המצור העות'מאני על
קונסטנטינופול, מתוך כתבי־יד שנכתב
ב־1455

בשלושים השנה האחרונות למאה. אולם היא ניכרת באזורים שונים של חצי־האי כבר משנות הארבעים.⁶⁷

למעשה, בכל הקהילות היהודיות באזורים אלה (אשר לגביהן נשתמרו בידינו תעודות ארכיוניות ומקורות ספרותיים), נמצא את זכרם של הספרדים אשר יצאו מחוץ לארץ מושבם. תנועה זו, שתוצאותיה מתחילות להיות ניכרות בשליש השני של המאה החמש־עשרה, נראית כעובדה בולטת כבר באמצע שנות הארבעים של המאה, והיא מתחזקת עוד יותר בשנות החמישים.⁶⁸ לתופעה זו חשיבות מרובה לתולדות ישראל במאות הט"ו והט"ז, מן הבחינה הדמוגרפית והתרבותית.

67 ראה מאמרי, 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסציליה ועל גורל המגורשים', פרקים בתולדות החברה היהודית... מוקדשים לפרופ' יעקב כץ, ירושלים תש"ס, עמ' עג-עח. על הידיעות שם יש להוסיף, למשל, את החומר העשיר המצוי בהתכתבות של משפחת זרק, שאני עומד להוציאה לאור, וכן ראה: ר' בונפיל, 'רשימת ספרים עבריים מאימולה, סוף המאה הי"ד', ספר זכרון לש"א נכון, ירושלים תשל"ח, עמ' 51, 53, 56, I. Sonne, 'Book Lists through Three Centuries', *Studies in Bibliography and Booklore*, II ; 62-61 (1955), pp. 4, no. 10, 6, 11-12

19

68 לפי מצב התעודות והמקורות עד כה, אין לדבר על הגירה יהודית במספרים ניכרים לפני שנות הארבעים. כל שמצינו עד כה סמך לאחר קנ"א, באזורים אלה, הוא מציאותם של יהודים אחדים שיצאו מספרד, אם מחמת גזירות ושמד קנ"א ואם מסיבות כלכליות ומסחריות (כדרך שיצאו בודדים גם לפני קנ"א, אלא שלאחריה נתרבה מספרם). יש לומר גם, שחלק מן השמות המוכאים עליידי סטאר (לעיל, הערה 55) ויעקבי (לעיל, הערות 58-60) יפים ליהודי פרובאנס וקאטאלוניה כאחד, ואין לדעת בבירור אם הם פרובאנסאים או קאטאלונים.

מן הראוי לציין, שאף ממצרים נשתמר לנו מקור מיוחד במינו, אשר ממנו מבורר שקבוצה של אנוסים, המתלבטים בין הקראות לבין היהדות המסורתית, התיישבה במצרים לכל המאוחר בשנת 1465. קבוצה זו, שמנתה עשרים וארבעה איש, יצאה מספרד (מטולדו) לכל המאוחר ב-1459, וככל הנראה ארכו נדודיה עד הגיעה למצרים. במצרים בחרו חכריה, לפי המקור הקראי שלפנינו,⁶⁹ בקראות, בגלל דבקותה של זו במקרא ואיקבלת התורה שבעל-פה כפרשנות הנכונה של המקרא. חברי הקבוצה היו אמידים, והאיש שעמד בראשם עלה לארץ-ישראל לכפרת נפשו, וכפי שראה מן המקור, בדעתו ובדעת חבריו היה להתיישב בארץ-ישראל.

אולם, טרם שאנו באים לדבר בשנים שלאחר נפילת קונסטנטינופול לידי העות'מאנים, מן הראוי להביא מקור נכבד, אשר בו מצויה ידיעה חשובה, לא רק על יציאתם אלא גם על הגעתם של יהודים רבים מספרד לארץ-ישראל בשנת 1447.⁷⁰ היהודים עלו עם בני משפחותיהם, צעירים וזקנים, התיישבו בירושלים ובנו בה בניינים.⁷¹ על-פי עדות זו יש לומר, שכבר בשנות הארבעים הגיעו יהודי ספרד במספרים ניכרים גם לארץ-ישראל ולא רק למרכז הים-התיכון ולמזרחו, והם אף החלו להתיישב בירושלים ובסביבתה כבר ב-1447.⁷²

התעוררות משיחית בעקבות נפילת קונסטנטינופול

תמונה שונה מן המתואר לפי המקורות שנידונו על ראשית המאה החמש-עשרה ועל שנות הארבעים, עולה מאיגרת חשובה שפורסמה לאחרונה.⁷³ באיגרת זו, שנכתבה על-ידי ואשי יהודי סרגוסה שבאראגון לראשי היהודים בקאשטיליה, מתוארת התעוררות המונית, המונעת על-ידי דחפים משיחיים, לעלייה לארץ-ישראל מקאשטיליה דרך אראגון. מן האיגרת ברור, שלא היתה זו

69 היא נדונה על-ידי H. Hirschfeld, 'A Karaite Conversion Story', *Jews' College Jubilee Volume*, London 1906, pp. 81-100; אשתור (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 107 ואילך. ונתעלמה מדינוני י' בער וח' בינארט בסוגיה זו (ראה להלן). פרופ' א' אשתור העירני בטובו, לאחר שבדק את המקור לפי בקשתי, שבמקום התרגום של הירשפלד, שם, עמ' 87: 'We have been living six years in this country', יש לומר: 'אנחנו סובכים (= גוסעים) בארצות שש שנים...'. תיאור זה תואם יפה למקורות אחרים, ומלמד על טלטוליהם של אנוסים ויהודים שהרחיקו נודד אחר עזיבת ספרד, ולא נשתקעו לשנים ארוכות במקום שאליו הגיעו ראשונה.

70 ב"ז קדר, 'לתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 413-418. שם, עמ' 413, 417.

71 קדר מבקש לראות בדברי גאסקוין, כותב הידיעה, ראייה לכך, שעליית יהודים ספרדים אלה נבעה מהתעוררות משיחית, ושאלבא דגאסקוין, 'חדורים העולים ירושלימה ציפיות משיחיות' (עמ' 413, 414). אולם כמדומה, שאין לגרום כך, שכן דברי גאסקוין על מחשבות היהודים ותקוותיהם הלא הם פרי מחשבתו שלו, כפי שציין במפורש. ויתירה מזו, אותה תקווה שייבנה בית-המקדש, או דברים סתמיים על אמונתם כביאת-משיח לאחר בנינו, האם הם באו ללמד דבר קונקרטי על מניעי עלייה או להעיד על התעוררות משיחית? דברים כגון אלו היו נחלת היהודים בכל מקום בימי הביניים, ומשכיל נוצרי ידע זאת יפה. לכל היותר מעידים הדברים, שיהודים אלה קיוו לבניין בית-המקדש ולביאת המשיח; על-כל-פנים אין בהם כל יסוד של משיחיות קונקרטית ומעשית (לא בסגנונם ולא בתוכנם), שבעטייה יצאו יהודים מספרד ובאו לארץ-ישראל (הביטוי 'אומרים הם' — dicent עשוי אפילו להיות ציטוט או הבעת משאלה שבלב של היהודים באשר הם ולא דוקא של אנשי ירושלים אלה). כמדומה, שאין גם לקשר בהכרח בין הידיעות על 1440 ו-1447 ולראות בהן תופעת-עלייה אחת (ראה שם, עמ' 414-415), שכן גם גאסקוין אינו מקשרן. לפי שעה אין ראייה לכך, שעליית 1440 היתה גם מספרד. מאיגרת שנת רט"ז מבורר, שכתביה מדברים בעיקר בעלייה (לשם השתקעות וכעלייה-לרגל) מן המזרח (מצרים, סוריה, פרס ועוד) באותן שנים. וראה להלן.

73 ב"צ דינור, 'תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א', ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 161-174.

התעוררות ערטילאית בלבד, אלא היו אנשים שכבר יצאו בפועל לדרך והגיעו לאראגון.⁷⁴ לדעת ב"צ דינור, לפנינו תנועה המונית, שנתרחשה בעשור האחרון של המאה הארבע-עשרה ולכל המאוחר בקט"ד (1404).⁷⁵ באיגרת גופה אין רמיזה לתאריך מסוים, ומן האגרון שבו היא מצויה כל שיכולתי להעלות הוא, שמצויות בו תעודות מלאחר גזירות קנ"א ועד המאה השש-עשרה.⁷⁶ ממילא קשה לקבוע מסמרות לגבי תאריך האיגרת מכתב-היד גופו. אולם, כמדומה שיש מקום לנסות ולבחון מחדש את אופיה ומשמעותה של תעודה זו, על יסוד כמה נקודות אחיזה.

איסור ההפלגה

א. באיגרת נאמר: '... כי בעונותינו שרבו, זה כמה שנים כאשר איזה יהודי הולך בספינה בארצות האלה צריך שלא ידעו רוב אנשי הספינה אשר הוא יהודי...'⁷⁷ נמצא שלדעת הכותבים, סכנה יש ליהודים בבואם להפליג בספינות, כאשר זהותם ידועה. סכנה זו קיימת מ'זה כמה שנים' והיא אינה אורבת להם מצד השלטונות שבחוף או מפני שודדי-הים, כי אם מצד אנשי הספינה עצמם. יתר מכן, סכנה זו אינה מוגבלת למקום מסוים, אלא היא קיימת 'בארצות האלה'.

כמדומה שהכותבים מרמזים כאן למצב שנוצר ביס-התיכון לאחר הוצאת הפקודה האפיפיורית האוסרת על רבי-החובלים להעביר יהודים לארץ-ישראל, פקודה שהוצאה לראשונה בשנת 1428.⁷⁸ תוקפה של ההוראה נשמר לפחות עד 1432, ומקובל על החוקרים שלאחר-מכן נתחדשה סביב 1468; ושמא אף לפני-כן, סביב 1452.⁷⁹ אולם, קיימת גם אפשרות שהאיסור עמד בתוקפו במשך כמה עשרות שנים רצופות ועד שנות השישים, והדברים צריכים עדיין עיון. לברד מפקודה זו, לא שמענו עד כה משום מקור על סכנה קונקרטית חדשה שנתעוררה ושעניינה בזמן ההפלגה, ואשר איימה על היהודים דווקא. ברור, שאין מכאן כל ראייה, שבספרד גופה נתקבלה יוזמה אפיפיורית זו, כפי שנתקבלה בוונציה ומושבותיה, דרום-איטליה ושאר מקומות. והיא הנותנת, שאין

- 74 שם, עמ' 163: 'מצורף כי מכאן ואילך לא יוכלו לעבור בארץ הזאת... וגם לא יוכלו לחסות בצל קורתנו...'.
75 שם, עמ' 165.
76 באגרון הראשון שבכתב-היד ממנו נדפסה האיגרת הנ"ל (כתב-יד מונטיפיורי 488, וצילומו במתכ"ע בהס"ל), מצויה בין השאר גם תעודה חשובה מעשה ידי דון בנבנשת בן לביא מסרגוסה (דף 22א-ב), אשר נדפסה על-ידי " בער מכתב-יד אחרים, והיא מאחרי קנ"א (ראה בער, תעודות, א, עמ' 986-992), אך מצויות גם אגרות מן המאה ה"ט" והט"ז.
77 שם, עמ' 162 (ההדגשות כאן ולהלן שלי, י"ה). אף מודגש שם, שכשיש רבים מפליגים 'בספינה א' או בשתיים וקלא אית ליה כים וביבשה... (שם). הפרסום הוא אפוא המסכן אותם, ולא עצם היציאה, שכן כשאינן פרסום והם יוצאים יחידים — אין סכנה כזאת.
78 על פקודה זו, רקעה והשלכותיה ראה: ' פראוור, 'מנזר הפראנציסקאנים ב'הר ציון' ויהודי ירושלים במאה ה"ט"ו, ידיעות, יד (תשי"ח), עמ' 15-24, ושם עמ' 16 והערה 7 — ספרות המחקר על המצב באזורים שונים של איטליה, וראה באחרונה גם הערתו של יעקבי (לעיל, הערה 59), עמ' 117 והערה 51. לנוסח האיסור וטיבו ראה, למשל, H. Graetz, 'Verbot der Auswanderung der Juden aus Europa nach Palestina, *MGWJ*, 22, (1873), pp. 282-284, שם מובא האיסור הוונציאני אשר הועבר לקורפו, מוטון, קורון, כרתים וניגרופונטה. ראוי לציין, שהעונש מוטל על רבי-החובל וספינתו.
79 פראוור, שם; מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 102-103. לגבי חידוש או המשך האיסור סביב 1452 שורת עדיין אי-בהירות, וצריכים אנו לראות נוספות.

הכותבים מציינים לאיסור הפלגה מטעם המדינה, כי אם מזהירים מפני הסכנה אחרי ההפלגה בים — כאשר אנשי הספינה אינם כפופים ישירות לחוק הספרדי, וכאשר היהודים אינם מצוידים בכתבי הגנה וחסות מטעם השלטונות הספרדיים. אם נוסף לכך את העובדה, שנתיבי ההפלגה לכיוון ארץ-ישראל עברו בדרך-כלל דרך סיציליה לחופי איטליה (ונציה או חופי דרום-איטליה), ומשם הפליגו אוניות בנתיב הקבוע,⁸⁰ לצד הים האדריאטי לאורך חופי יוון; ושאל מקומות המעגן בדרך היו במושבות ונציה או ג'נובה, דרכן הפליגו לכיוון מצרים או בירות, וכנראה אין מדובר בהפלגות ישירות מספרד לכיוון ארץ-ישראל — מובנים הדברים יפה.

'מערכת הכוכבים'

ב. באיגרת מסופר, שהטובים שבגויים אומרים: '... הלא דבר הוא כי זה ההתחלה פועל מה נמשך למחברת הכוכבים העליונים אשר נתפרסם זה ימים בכל הארצות'. מלשון התעודה ברור, שאין כאן הסתמכות על נבואה קדומה בלבד. כי אם התייחסות לסיפור ודיעה הרווחים בקרב החברה הנוצרית 'בכל הארצות' ואשר גם היהודים — כותבי המכתב ומקבליו — מודעים לה. ראוי הוא אפוא, שנברר מה הן ידיעותינו על 'מחברת כוכבים' המפורסמת בספרד ובסביבותיה בין נוצרים ויהודים, ואשר לה ניתן לייחס התעוררות יהודים לנטוש את ארצם מתוך דחפים משיחיים. לדברי צונץ,⁸¹ שטיינשניידר⁸² ואחרים, בסוף המאה הארבע-עשרה ובמהלך המאה החמש-עשרה באה לידי ביטוי הציפייה לקץ ולגאולה כתוצאה מ'מחברת כוכבים', בעיקר בשנים 1464-1468. היו אמנם פה ושם חישובים קדומים לתאריכים נוספים,⁸³ אך לא נשתמרו עדויות על התעוררויות של יחידים ושל ציבור באותם תאריכים. לעומת זאת, נתרבו ידיעותינו על מאורעות שאירעו בשנת 1456 באיטליה ואשר נתלו בהופעת כוכב-שביט עקב 'מחברת כוכבים', ועל השפעתם בקרב יהודים ונוצרים.⁸⁴ חוגי הכמורה והציבור הרחב היו משולהבים, והזי המעשים

80 ראה, למשל, תיאורו של הנתיב מוונציה בסוף המאה ה־15 בספר איגרת ארצות עולם לר' אברהם פריצול, ונציה שמ"ו, פרקים יא-יב, ובטקסט שהדפיס א' נויבאור ב'המזכיר', כא (1881-1882), עמ' 136 (על תיאורים אלה ועל זמנם ראה: מ' הרטום, 'רשימת מסע איטלקית מהמאה ה־15', איטליה, א [תש"ה], עמ' 21-23; מ' שולואס, 'על רשימת המסע האיטלקית', קרית ספר, כג [תש"ו], עמ' 73-74; D.B. Ruderman, *The World of a Renaissance Jew*, Cincinnati 1981, pp. 239, 234, n. 46. ובדומה לכך כתבי הנוסעים לארץ-ישראל בסוף המאה ה־15. וראה, למשל, גם בתעודות האינקוויזיציה על יציאת אנוסים מספרד, כמו, למשל, התעודה אצל בער, תעודות, ב, מס' 392, ובפרט עמ' 440.

81 'Eine merkwürdige Medaille', *Israelitische Annalen*, 1840, no. 18, p. 156 (= *Gesammelte Schriften*, III, Berlin 1876, pp. 94-95); idem, 'Erlösungsjahre', *op. cit.*, p. 228

82 *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1852-1860, coll. 1575; idem, 'Meir Daspira', *Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur* (Hrsg. N. Brüll), 9 (1889), pp. 79-81; idem, *Die Hebraeischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893, pp. 636-637; A. Posnanski, *Schiloh*, Leipzig 1904, p. 180

83 והם התבססו לרוב על חישובי ברחייתא לשנת ק"ח (שבהמשכה, בשנה המ"ה למחברת [= קס"ג]), תבוא רגיעה לישראל) או ר"ד. ראה: אברהם ברחייתא, מגילת המגלה, ברלין תרפ"ד, עמ' 151 ואילך; או שיסודו חשבונו על חישובי קץ לשנת הק"ץ (1430), בלי להתחשב במחברת כוכבים.

84 ראה, למשל: מ"ד קאסוטו, היהודים בפירנצה בתקופת הרינסאנס, ירושלים תשכ"ז, עמ' 195 ואילך, ושם גם על דרום-איטליה. על האווירה ועל ההשפעה של מאורעות אלה והתקוות שתלו בהם בספרד בתקופה זו ראה להלן, הערה 89. כן ראה במאמרי בשלם, א (תשל"ד), עמ' 137 ואילך על כוכב-שביט.

אני יודע מיהו ר' יצחק מפלורנץ שצונץ מביאו (לעיל, הערה 81), ואשר על-פי איזה דרשות מצא צונץ חישובים שלו למחברת של 1444 ר' 1469. הוא לא נמנה בין חכמי פירנצה בספרו הנ"ל של קאסוטו (ואף לא בחיבורו של

נשתמרו בין נוצרים ויהודים כאחד.⁸⁵

והנה, בעלת עניין היא העובדה, שאיש כר' יצחק אברבנאל תלה את מאורעות האינקוויזיציה ושאר תופעות קובעות בתולדות יהודי ספרד במערכת זו של 1456, בהתבססו על חישוביו של ר' אברהם בר-חייא.⁸⁶ אף שבמקומות אחדים הוא התנגד לדרך של אסטרוולוגים, ראה אברבנאל במחברות של 1456 ו-1464 פתיחת תקופה מכרעת;⁸⁷ וכפי שהראה י' בער, זו אינה תפיסתו בלבד, אלא יש כאן שילוב, קליטה ושימוש בדיעות רווחות בקרב חוגים עממיים וחוגי אנוסים באמצע המאה החמש-עשרה.⁸⁸ ראוי להוסיף, שאף ר' אברהם זכות, בחיבורו האסטרוולוגי, ראה להדגיש מחברת זו, וכדרך ר"י אברבנאל והאנוסים באמצע המאה החמש-עשרה, ראה קשר וזיקה בין מאורעות מחברת זו לבין עלייתה של האימפריה העות'מאנית והשפעת עלייה זו על העולם הנוצרי כולו.⁸⁹ כידוע, אלונסו די אספינה מעיד על האנוסים בתקופה זו ועל אמונתם המשיחית המיוסדת

צונן, הדרשות בישראל). ושם כיוון לר' משה בן יואב (ראה אצל קאסטרו, שם) ?
כל האישים המעורבים בחישובים אלה וכן כתביהם והאגרות שכתבו בתקופה זו בקהילות, לא בא זכרם אצל

A.H. Silver, *Messianic Speculation in Israel*, Boston 1959

85 ראה במראי-המקום שהובאו לעיל ובחיבורים שהובאו שם. וראה חיבור כזה מן התקופה הזאת בנספח מאמרי בשלם, א (תשל"ד), עמ' 137-147.

על התנגדות לחישובים ולנבואות עקב 'מחברת כוכבים' ועל היותם נפוצים בתקופה זו ראה גם דברי G. Pico della Mirandola, *Disputationes in astrologiam divinatricem, Opera Omnia, 1557-1573*, V, Hildesheim 1969. ובפרט פרקים 1, 12 על היהודים. המחבר תוקף את האסטרוולוגים, שיטותיהם וחישוביהם וייחד מקום בחיבורו ובשיטתו לדחיית שיטת ה-prognosticatores, שכיוונו נבואותיהם לשינויים שיחולו באירופה ובעולם הנוצרי ככלל ועקב 'מחברת כוכבים' של 1484 בפרט (ראה דברי ההקדמה של C. Vasoli למהדורה הנ"ל, עמ' XXIII-XXIV). על האווירה ועל החישובים בין יהודים ונוצרים בסוף המאה הט"ו ראה עתה אצל מ' אידל ומ' בית-אריה, 'מאמר על הקץ והאצטגנינות מאת ר' אברהם זכות', קריית-ספר, נד (תשל"ט), עמ' 174-194; שם, שם, עמ' 825-826; וכן ראה: S. Krauss, 'Le Roi de France Charles VIII et les espérances messianiques', *REJ*, 51 (1906), pp. 87-96; A. Linder, 'L'Expédition italienne de Charles VIII et les espérances messianiques de Juifs...', *Ibid*, 137 (1978), pp. 179-186; גניזה מחיבור משיח-מיסטי על גירושי ספרד ופורטוגאל, ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 347-385; מט (תשמ"ד), עמ' 26-56.

86 בר-חייא (לעיל, הערה 83), עמ' 152-153: '...בשנת חמשת אלפים רכ"ד לעולם... ותהיה השנה הראויה להגלות בה רוב האותות הבאות בדבוק הזה ומופתיו היא שנת ה' אלפים רכ"ח לעולם... והשנה הזאת היא השנה אשר יצאנו אליה ברוב חשבונות אשר חשבונו בשערים אשר עברו. זהו דרך החשבון בדבוק העצום על דעת רוב אנשי החכמה הזאת...'. עמ' 154: 'ותמצא לדעת חכמי האומנות הזאת שתי השנים האלה, שהן שנת חמשת אלפים ר"ח ושנת חמשת אלפים רכ"ח, לעולם ראויות להתחדש בהן מיני חדשות גדולות בעולם... ואין אנו יכולים להכריע בין שני הדעות האלה...'

87 וכבר עמדו על כך בהרחבה חוקרים שונים (צונן, גוטמן, סילבר ועוד) וראה י' בער, 'התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש', מאסף ציון, ה (תרצ"ג), עמ' עא-עז.

88 שם, עמ' עז-עז. וראה דבריו, עמ' עא: 'מתוך תעודות החקירה אפשר להכיר קיים אחדים בולטים של תנועה משיחית גדולה בין אנוסים ובין יהודים, תנועה שהתחילה באמצע המאה הט"ו'.

89 דבריו נשתמרו בכתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, Heb. 3935, ⁸ אשר יש בו שיבושים אחדים בנוסח, והוא נראה קטוע בראשו. הכתוב בסוגריים בתוך הטקסט הוא מידי (דף ב, עמ' א): '...ואחר זה כמו ס' שנה שחזרו שבתו צדק להתחבר במזל דלי שהוא שנת ה' אלפים ורכ"ה [כוונתו למחברת של ק"ח, אשר אם נוסיף לה 67 שנה, נקבל 1425. שימוש זה: רכה = 1425, ולא 1465 — ראה גם להלן] בא הכומר פרא ויסנאי [צ"ל ויסנט, וכוונתו לויסנט פרא. וראה: ספר יוחסין (הנוכח לעיל, הערה 30), עמ' 225: 'בשנת עק"ב היה שמד גדול שלא היה כמוהו בארגון ובקשטיליא ע"י גלח פרא ביסונטי דורש לנוצרים] י"ע [צ"ל י"ש] בגהינם. ואחר זה החיבור [של ק"ח, שלפי דעת בר-חייא יימשכו בו צרות היהודים רק מ"ה שנה, עד קס"ד] נעשו שמדות גדולות במלכיות ארגון [!]; ובקשטיליא שנת עק"ב. ובשנת ר"ג היה חברו העליונים בסרטן שהוא מזל העולם, והיה לקות בשנה ההיא ואז קם מלך פרס או הוא התוגר ולקח י"ב מלכיות והקיסרות מטראפאלונא [Trebizond?]

על האסטרוולוגיה. אף יודע הוא לספר על תנועה של חזרה בתשובה בקרבם עוד לפני 1460, ובדומה לכך מעידים על קדמונים ועל בני זמנם חלק מגדולי חכמי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה.⁹⁰ לאחרונה נמצאו ראיות נוספות להתעוררות אנוסים באמצע המאה (בין 1453-1458) עקב מאורעות שמיימיים. אנוסים אלה יצאו ממקומם עקב התעוררות משיחית שפרצה לאחר הופעת כוכב-שביט, מתוך רצון לצאת מספרד לתוגרמה, בקבוצות.⁹¹

נמצא אפוא, שבשנים 1468-1453 יש מספר תופעות ותהליכים בעלי משמעות לדיוננו. גדולי חכמי ספרד מעידים על 'מערכת כוכבים' של התקופה הנדונה כמכרעת בתולדות יהדות זו; אף מצינו אישים ותעודות המעידים על התעוררות משיחית עממית בתקופה זו, התעוררות הקשורה במאורעות שמיימיים ובאסטרוולוגיה. 'מערכת' זו מוכרת יפה גם לעולם הנוצרי של היס-התיכון. לעומת זאת, לא שמענו עד כה מן המקורות על מערכת-כוכבים אחרת, שבני הדור ראו בה נקודת-תפנית ושסכיבה נוצרה התעוררות ציבורית, יהודית ונוצרית, מסוף המאה הארבע-עשרה ועד אמצע המאה החמש-עשרה.

התעוררויות קיבוציות לעלייה אחרי 1453

ג. מן האיגרת ברור, שהיתה תנועה המונית של אנשים, נשים וטף, אשר יצאו ממקומם מקאשטיליה לאראגון, על-מנת לצאת משם לארץ-ישראל. תנועה כזאת, במאות שנים אלה, ידועה לנו עד כה אך ורק ממקום אחד — מסיציליה, אשר בה היה יישוב יהודי ניכר. מלבד מסיציליה, לא שמענו עד כה על שום מקום-יישוב של יהודים שבו קמו יהודים בהמון להפליג באוניות לארץ-ישראל. והנה, מסיציליה היתה, כידוע, מושבה של הכתר האראגוני בתקופה זו, והמאורעות שאירעו בסיציליה נרחשו בשנת 1455. מתיאור המתרחש שם מתברר, שיהודים רבים, על כל בני משפחותיהם, מקהילות אחדות באי, קמו לעלות לארץ-ישראל באניה ספרדית שנשכרה לשם כך. הם נתפסו ונאסרו בנמל, בתואנה שהם — עבדי אוצר המלך — יוצאים בלא רשות ומוציאים עמם את

[1461] וקושטנטינא והקיסרות מהגריצ'א' שהוא מלכות יון הרשעה שקיים דת הגרים, וזה [כיבוש קושטא] היה בכ"ט בחדש מאיו שנת ר"ג [השווה ספר יחסיין, עמ' 226: 'לכדה קושטנטינאפלא ראש מלכות יון על ידי המלך תוגר, מלך פרס — בשנת הרי"ג, יום ג' כ"ט יום לחדש מאיו והיא שנת אלף ותנ"ג לנוצרים והס' בפסוק ששי ושמיחי בת אדום' (ההדגשה שלי)]. ובשנת רס"ד [וצ"ל רכ"ד, וכוונתו ל-1464, כמו לעיל] היה חבור שבתי וצדק בין דלי לדגים והיה ג"כ לקות הלבנה ואז היה רעש אין שפוליא [באפוליא?] ואז בזה החבור עשה התוגר מלחמות עד שנשלם זה החבור ובשנת רמ"א מת התוגר [מחמד השני, הכובש] וקם מלך דון אלפונסו מפורטיגלו...].

על חיבורו של ר' אברהם זכות ראה: ח"ה בן-ששון, היהודים מול הריפורמציה, דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ד, 5, ירושלים תש"ל, עמ' 75-77, ושם גם הפנייה לספרות קודמת על חיבור זה. ועתה נדפס על-ידי אידל ובית-אריה (לעיל, הערה 85). הטקסט שלפנינו, שם, עמ' 186-187.

על תקוות משיחיות וחישובים של בני הזמן לתקופה הסמוכה לכיבוש קושטא ראה גם אצל אלונסו די אספינה, *Fortalicium Fidei*, Nuremberg 1494, Liber 3, cons. 4, argum, 21 (fol. 98, b): 'Et ideo quae facit dicunt moderni iudei quod ille erravit quia ubi posuit quia debuit ponere ria in numero [ר"ח]...'. *ducenta decem et octo...* וראה דברי " גוטמן במבואו למגילת המגלה (לעיל, הערה 83), עמ' XXVIII.

וראה להלן בהע' 102.

90 בער (לעיל, הערה 87), עמ' עז והערה 1; הנ"ל, ספרד, עמ' 386-390, 537 והערה 28.

91 ח' ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 19, 54-55. וראה מאמרי (לעיל, הערה 85), עמ' 137-147 על טיב השפעת הופעתו של כוכב-שביט באיטליה על היהודים והנוצרים בשנים אלה. וראה גם בספרות לעיל, הערה 84.

אוניית עולירגל מן המאה ה־15 עוגנת באחד הנמלים ביס-התיכון

רכושם. אחיהם הנשארים הואשמו בסיוע ליציאה החשאית ובקניית נכסי היוצאים וקבלתם בסתר. בעקבות תשלום קנסות לאוצר הושג הסכם בסירקו בין נציגי היהודים לשלטונות, ובו הותר ליהודים לצאת ל'ירושלים' בתנאים מסוימים, ובתוכם התנאי שלא יורשו להפליג בבת אחת יותר משמונה יהודים בספינה.⁹²

הדעת נותנת, שגם האיגרת שלפנינו, המשקפת תופעה דומה, עוסקת באותה תקופה ולפנינו מאורע מקביל באופיו, בסיבותיו ובזמנו למאורע שאירע בסיציליה.⁹³

ד. מרמזים שונים באיגרת ברור, שהעלייה היתה קשורה בהתעוררות משיחית. והנה, יודעים אנו, שמלאחר כיבושה של קושטא בידי העות'מאנים נתעוררו תסיסות ותקוות משיחיות בקרב היהודים בכל אגן היס-התיכון (בארצות המזרח, ובפרט בארץ-ישראל, באיטליה ובמושבותיה

92 C. Roth, *A History of the Jews in Italy*, Philadelphia 1946, pp. 242-243 ; א"ז אשכלי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז, עמ' 289-295.

93 מעניין הדבר שבמחצית השנייה של המאה ה־15, בתאריך לא ידוע, שומעים אנו גם על התעוררות ליציאה בקבוצת-חברים בקהילת דרעא שבמארוקו. אישים נכבדים מן הקהל היו מעורבים בנושא, וסיפור המאורע מסופר בשו"ת של ר' צמח ב"ר שלמה דוראן (בנו של הרשב"ש), יכין ובוועז, לודונו תקמ"ב, א, סימן נח. וראה עליו: L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845, pp. 497-498 (לדעתו, המאורע אירע בשנת 1430, אך דבר זה הוא בלתי-אפשרי בגלל משיב התשובה); ש"ח קוק, ר' חלפתא וסיעתו, מזרח ומערב, א (תר"פ), עמ' 109-110 (= עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 146-149); שציפאנסקי (לעיל, הערה 21), א, עמ' קמה-קמז. מן התשובה עולה, שהשלטונות מנעו בעדם לעלות, כדרך שהיה הדבר גם במקומות אחרים בחקופה זו, אם בספרד ואם בסיציליה, וראה לעיל, ובפרט בהערות 18, 78, 92. ואף שאין דמיון בין קבוצה זו לבין ההתעוררות ההמונית בקאשטיליה ובסיציליה, שמה התאגדותם ויציאתם קשורה אף היא במאורעות של כיבוש קושטא ובמה שבא בעקבותיהם? וכפי שהעירני עודד עיר-שי, אחד החברים בחבורה זו — יוסף בן אוליד — נזכר בקולופון כתבי-יד שנכתב בירושלים בשנת רנ"א וכנראה עלה אליה אחרי רמ"ח (עוד היה בחלב). וראה על כתב-היד אצל בית-אריה, כתבי-יד, מס' 25, עמ' 274.

ובסיציליה).⁹⁴ קהילות ואישים הריצו אגרות זה לזה,⁹⁵ ובהן הם עסקו במשמעות המשיחית של המאורעות הפוליטיים והצבאיים של ימיהם, כשעליית האסלאם (העות'מאנים) וכיבושה של קושטא מהווים את הרקע להתחדשות השמועות ולתחייה מחודשת של האמונה בהופעת עשרת השבטים, שרווחה בציבור בראשית המאה החמש-עשרה ובשנות השלושים של המאה. המשיח עומד בפתח ובני ישראל נקראים לשוב בתשובה. מפלגתה של הנצרות המזרחית נתפסה כראשית הקץ של הנצרות וכשלב ראשון במימוש נבואות הנביאים לגאולת ישראל. תסיסות אלה היו גם נחלתם של אנוסים ושל שכבות יהודיות עממיות בספרד, ובעקבותיהן עזבו אנוסים את הנצרות ויצאו מספרד לאימפריה העות'מאנית, ויש מהם שמסופר עליהם שעלו לארץ-ישראל.⁹⁶ על רקע זה מובנים יפה גם הדברים המסופרים באיגרת: '... כי נתעורר בכל הארצות האלו מדי עברם שנאה גדולה בין העמים, אומרים אמור מה היהודים האומללים עושים? הלאמרוד בנו הם חושבים?...'⁹⁷

לעומת זאת, ההתעוררות המשיחית בספרד לאחר קנ"א היתה קצרת ימים וככל הידוע עד כה לא היתה מלווה בתנועת המונים.⁹⁸

ה. קשה לייחס את האיגרת לקנ"א וסמוך לאחריה, שכן אין בה רמיזה כלשהי למאורעות הקשים שעברו על יהודי ספרד בקנ"א, ואין בה כל זכר לסלידה מארץ-העמים, למרות ששני מוטיבים אלה הם החוט המקשר העולה מאגרות מסוף המאה הארבע-עשרה וראשית המאה החמש-עשרה שיצאו מסרגוסה.⁹⁹ קשה לא פחות להעלות על הדעת, שדווקא סמוך להרג, השמד והדיכוי של יהדות קאשטיליה ימצאו מנהיגי סרגוסה עוז כנפשמם לכתוב איגרת כזאת. הרי על-פי תפיסה זו, לפנינו לכאורה תעודה שבה מנהיגות יהודית – בראשותו של ר' חסדאי קרשקש – מתנכרת בקשיות-רוח לאחיה. שכן, למרות הסכנה שנסתכנו יהודי אראגון ולמרות מצבם הקשה עקב תנועת-עלייה כזו, כיצד יכלו לדחות בידים אודים מוצלים מאש הבורחים מקהילות שתרבו? וכיצד יכלו להודיע למנהיגות היהודית בקאשטיליה (וספק הוא אם נותרה כזאת, סמוך לאחר קנ"א) בצורה אולטימטיבית, שתנועת עלייה-הגירה זו הופסקה על-ידם בלא שום היוועצות? אין לומר גם, שהמדובר הוא ברבע הראשון של המאה החמש-עשרה ולפני קע"ה, שכן אז עברה כוס התרעלה על יהדות אראגון עצמה, וקשה להניח שיהודי קאשטיליה מצאו לנכון לצאת לאראגון בתקופה כזו. לעומת זאת, קרובה יותר האפשרות, שזמנה של האיגרת הוא מלאחר ויכוח

94 ראה: א' נויבאור, 'קבוצים על עניני עשרת השבטים ובני משה', קבץ על יד, ד (תרמ"ח), עמ' 45-51; י' פראוור, 'לבקורת אגרות ירושלמיות מן המאה הט"ו והט"ז', ירושלים, א (תש"ח), עמ' קמד-קנ, וראה גם במאמרי, שלם, א (תשל"ד), עמ' 137 ואילך. על סיציליה ראה לעיל, הערה 92.

95 ראה שם. לדעת י' בער (לעיל, הערה 87), עמ' עא): '... מכתבים כאלה נתקבלו בלי ספק גם בספרד', וראה בער, תעודות, ב, עמ' 384-385, וראה גם לעיל, הערות 26, 52.

96 ראה אצל בער (לעיל, הערות 88, 90) וביינארט (לעיל, הערה 91). וראה להלן, ליד הערות 100, 103, 117, 118, 119 ועוד.

97 דינור (לעיל, הערה 73), עמ' 162.

98 ראה אצל דינור (לעיל, הערה 73), עמ' 171-172. דינור מבקש למצוא קשר בין אגרות ההמלצה שניתנו לעולים לארץ-ישראל לאחר קנ"א בסרגוסה, לאיגרת שלפנינו; הוא אף מבקש למצוא בהן עדות לעלייה המונית (שם, עמ' 165 ואילך). אולם אותן אגרות לאנשי אראגון ונבארה ניתנו, ולא ליוצאי קאשטיליה. מערכת הנימוקים באיגרת שלפנינו שונה תכלית השינוי מזו שבאותן אגרות, והיקף העלייה העולה מהן הוא בסדר-גודל של משפחות ולא של המונים (וראה על כך לעיל).

99 ראה לעיל.

טורטוסה ומשנת 1428 ואילך, ואין זה בלתי-אפשרי שהיא משנות הארבעים (וראה לעיל); אולם כיוון שלא מצאנו עד כה אחיזה ורמיזה איתנה בגוף התעודה למאורע כלשהו מפרק-זמן זה, יש לומר שהיא מאוחרת יותר.

נמצא אפוא, שהנימוקים השונים שהועלו לבירור זמנה וטיבה של האיגרת שלפנינו, מתלכדים למקשה אחת המסייעת להנחה, שלפי מצב המקורות שלפנינו, אין אנו יכולים לדבר על עלייה המונית הנובעת מדחפים משיחיים לפני כיבושה של קושטא בידי העות'מאנים. נתונים אחדים הנרמזים מפורשות באיגרות תואמים לתקופה זו ומחזקים את ידיעותנו על ההתעוררות הרחבה שהחלה לאחר שנת 1453 בקרב חוגים עממיים של אנוסים ושל יהודים. התעוררות זו הביאה ליציאה מספרד לאימפריה העות'מאנית ואף לארץ-ישראל גופה. יחד עם זאת, קשה לקבוע במסמרות לאיזה שנה בדיוק מתייחסת האיגרת שלפנינו, ואפשר לייחסה לכל פרק הזמן שלאחר 1453 ועד שנות השבעים.

מניעים משתנים

מן הראוי גם להדגיש, שהמניעים ליציאה מספרד ולעלייה לארץ-ישראל השתנו מעתה מחדש ובמידה ניכרת, החל ממחצית המאה. היסוד המרכזי עתה הוא המציאות החדשה של תנאים נוחים יחסית בארצות האסלאם, יחד עם התעוררות תקוות משיחיות לגאולת כלל-ישראל ולתקומה בארץ-ישראל. נוצר מארג חדש של נסיבות ומגמות. המאורעות הפוליטיים והצבאיים גירו את דמיונם של היהודים, כדרך שפעלו גם על הנוצרים בכל רחבי אירופה. כשמתרחש גם מאורע יוצא-דופן לפי מושגי בני הדור, או משמתקרב תאריך שיש עמו ציפיות אסטרולוגיות של מיפנה חד — צירוף הדברים יוצר התפרצויות רגשיות ופעולות מעשיות גם יחד, והוא שהוליד את תנועת ההמונים בקאשטיליה ואת קהילת פאלרמו שבסיציליה. כאמור, מעניין הדבר, שגם מצפון-אפריקה יש בידניו עדות להתעוררות של קבוצת-יהודים לעלות לארץ-ישראל; אף כי זו אין מניעה משיחיים דווקא, ואין היא עלייה המונית. כל זה מוסבר ומוכן יפה בקרב האנוסים, גם על רקע של מתיחות שהינה תולדת איבה וניכור בין חוגי אנוסים לנוצרים. כשנים אלה מצאה איבה זו את ביטויה בהתפרצויות אלימות,¹⁰⁰ ומאוחר יותר הביאה לראשית חקירותיה של האינקוויזיציה כנגד האנוסים. אף שבתקופה זו נתייצבו הקהילות היהודיות במידה רבה וסדרי חייהן חזרו לאיתנם, ואף פעילותן התרבותית ומוסדותיהן החינוכיים זכו לפריחה שלא ראו דוגמתה שנים הרבה¹⁰¹ — מצויה היתה בקירבן תסיסה וציפייה,¹⁰² שלפי ידיעותינו עד כה, ממדיה היו קטנים מאשר אלה שבקרב האנוסים.

100 על טולידו ראה אצל יי בער, ספרד, עמ' 382 ואילך; על סיאודד ריאל ראה אצל ביינארט (לעיל, הערה 91), עמ' 14 ואילך, עמ' 51 ואילך.

101 ראה, למשל: A. Marx, *Studies in Jewish History and Booklore*, New-York 1944, pp. 88-89, והשווה למשל ספר יוחסין (לעיל, הערה 30), עמ' 226; שו"ת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, סימן מג, ועוד הרבה מקומות.

102 ראה לעיל, הערה 89, דברי אלונסו די אספינה וכתבי ר' יצחק אברבנאל המובאים על-ידי בער. וראה גם הערת ר"א זכות הנ"ל ועדותו של אברהם ב"ר אליעזר הלוי — ג' שלום, 'חקירות חדשות על ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קרית-ספר, ז (תרצ"א), עמ' 448. יש לציין, כי בקרב חכמי ספרד במחצית השנייה של המאה הט"ו נוצרה מסורת פרשנית אשר פירשה את איכה ד, כ-כ על נפילת קושטא בימיהם לידי המוסלמים. מאורע זה נתפס כאות מבשר להשלמת תהליך הגאולה. מסורת זו יש בה כדי ללמד גם על היקף תפוצתה של דעה זו בין יהודי

אם נכונה ההשקפה שהועלתה כאן, שהאיגרת המתארת נסיון של עליית יהודים המונית (ובניהם היו בלי ספק גם אנוסים לא מעטים), נכתבה לאחר 1453, הרי שעדות היא לכך, שגם בקרב יהודים עברו בפרק-זמן זה מציפיות, חישובים, הטפה לחזרה בתשובה ועליית יחידים ומשפחות בודדות – לנסיון של עלייה המונית שרקעו משיחי.

יוצאי ספרד בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה ה־15

כמדומה, שמסקנתנו זו מחייבת בירורה של שאלה נוספת, נכבדה – באיזו מידה אמנם הביאה התערבות זו ליציאה מספרד מזרחה, ועד כמה השפיע הדבר על היישוב היהודי בארץ-ישראל ועל המרכיב של יוצאי ספרד בו?

אשר ליציאה מספרד אל מחוצה לה, מצויות עדויות רבות בספרד על יציאתם של אנוסים מזרחה, יחידים ומשפחות.¹⁰³ מצויה אף עדות על שבעים משפחות מאנוסי ולנסיה שיצאו לוואלונה שבאלבניה.¹⁰⁴ אנו שומעים על נטייתם לצאת בחבורה,¹⁰⁵ ועל קבוצה מאנוסי קאשטיליה השבה ליהדותה באראגון ועולה לארץ-ישראל לאחר-מכן.¹⁰⁶

לאן פנו יהודים אלה? האם הביאה יציאתם מזרחה להגעתם לארץ-ישראל? האם העובדה שבין היוצאים בולט מספרם של אנוסים, השפיעה על הנעשה בארץ-ישראל? האם היתה השפעה ליציאה זו על טיבו וגודלו של היישוב היהודי בירושלים ובערים אחרות?

סמוך לאחר כיבושה של קושטא חל גידול ניכר ביישוב היהודי בירושלים, בטיבו ובאיכותו, וחברי בית-הדין של העיר כותבים בשנת ר"י: '...ועוד עתה מקרוב באו אנשים חכמי זקנים גדולים עם תלמידיהם... והוסיפו בישיבה ורחבו הלימוד של תורה רחב הרבה'.¹⁰⁷ מאיגרת בני קדם וגם מאיגרת בית-הדין של ירושלים¹⁰⁸ נראה לומר, לפי שעה, שעיקרה של עלייה זו היה מארצות המזרח ולא מארצות אירופה, ואין אנו יכולים לזהות עדיין במי בדיוק מדוברת בחכמת יוצאים כפי שצוין לעיל, מעידים המקורות על יהודים בודדים שיצאו מספרד והגיעו לארץ-ישראל גם

ספרד, שכן אמונה זו נקלטה בקרב חוגי החכמים ולא היתה נחלתו של ר' יצחק אברבנאל בלבד. וראה, למשל, ר' יצחק עראמה בביאורו לאיכה (בתוך תורה וחמש מגילות עם פירש"י, ריווא די טרינטו שכ"א): "ששי" תס", אחר שזכר הנביא אבדן עמו והרעות כלם אשר מצאום עד תומם התנבא על הנקמה העתידה והמקווה אשר תהיה מיד אדום, כמו שאמר ישעיה בפרש' קרבו לשמוע [ישעיה לך] כי כלם ראו כי עקר מפלתינו היה בידם וכמו שאמר המקונן זכור ה' לבני אדום את יום ירושלים [תהלים קלז], ויעד עליהם שגם עליהם תעבור כוס. והנה אשר הראנו קיום פסוק זה על פי תרגום של יונתן בן עוזיאל יראנו מהרה פי' הבא אחריו, כי "יתום עון בת ציון" כמו שאמר [ירמיה ג] יבוקש את עון ישראל ואיננו, ומזה ברית כרותה שלא יוסיף להגלותה וכמ"ש על: כי מי נח זאת לי בסוף פרש' נח. והנה מזה יתחייב שפקד עון בת אדום ושיתגלו חטאתיה להפרע מהם'.

דברים מפורשים יותר ראה אצל דון יוסף בן דוד אבן יחייא, פירוש חמש מגילות, בולגניה ר"צ, דף כ"ג, ע"א; או אצל ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי, משרא קטרין, קושטא ר"ע, דף ט וראה לעיל, ליד הערה 89, וכן בטקסט שהדפסתי במאמרי (לעיל, הערה 85), עמ' 147.

103 ראה בער, ספרד, עמ' 390 ואילך; בינארט (לעיל, הערה 91), עמ' 54-55.

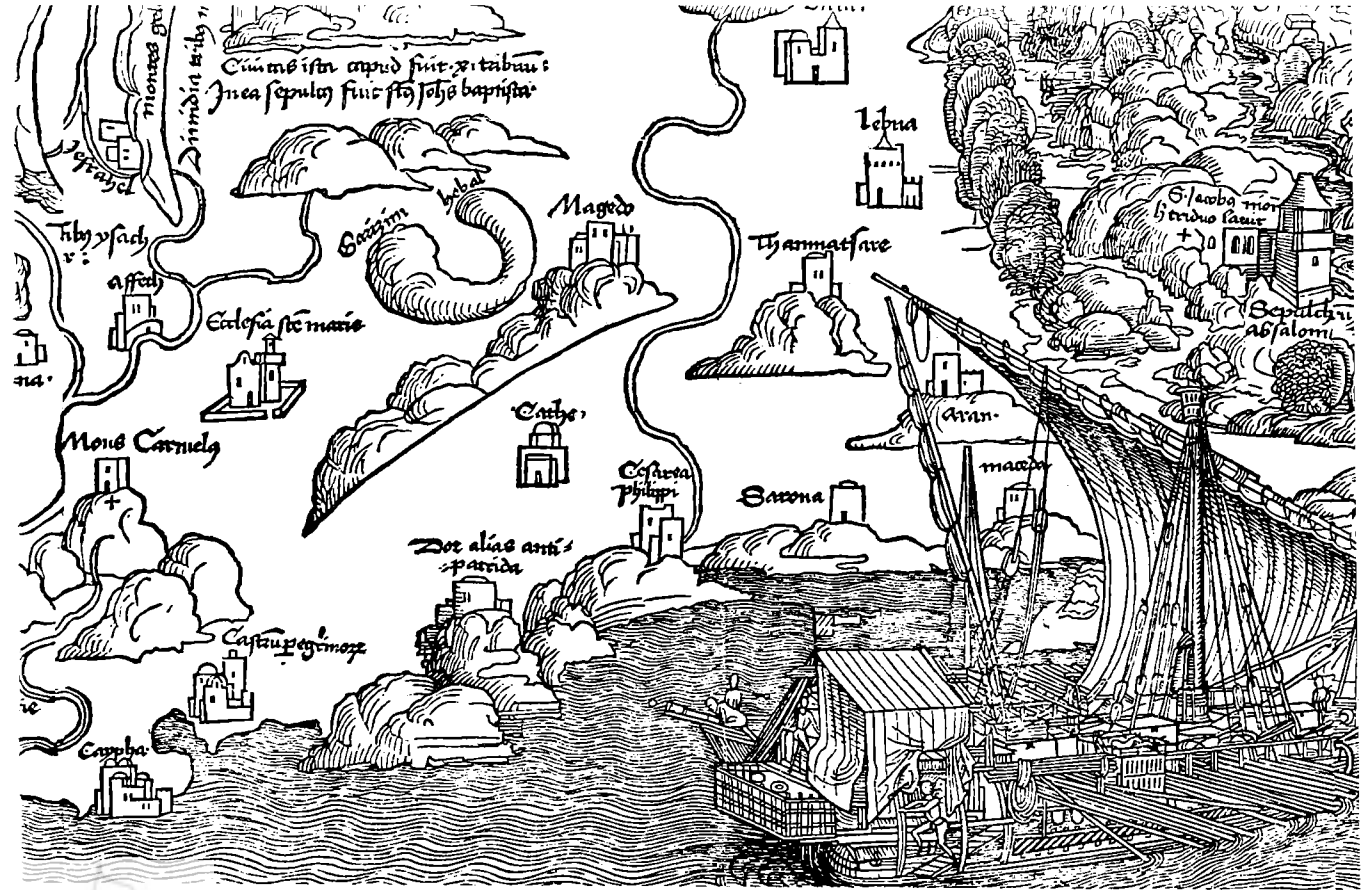
104 ראה לעיל, הערה 66.

105 בינארט (לעיל, הערה 91), עמ' 55 והערה 50.

106 בער, תעודות, מס' 410, עמ' 484 ואילך.

107 נויבאור (לעיל, הערה 94), עמ' 45-50; פראוור (לעיל, הערה 94), עמ' קמד-קמח. ועתה ראה גם ד' תמר, 'על אגרת חכמי ירושלים משנת רט"ז, סיני, פו (תש"ם), עמ' נה-סא.

108 נדפסה ונתבארה על-ידי במאמרי (לעיל, הערה 85), עמ' 147-154.

אנטיית עולירגל עוגנת מול חופי הארץ (קטע ממפת הנוסע ברנארד פון בריינבאך, המאה ה־17)

בתקופה זו.¹⁰⁹ והנה, לצד עדויות אלה, מצינו יהודים מיוצאי ספרד בתפקידים ציבוריים מרכזיים בקהילת ירושלים.

מתעודה מן השנים רכ"ז-רכ"ח עולה, שבראש בית־הדין בירושלים ישב חכם ספרדי.¹¹⁰ חכם זה, ר' יוסף בן גדליה ׳ עמנואל, אף מדגיש את מסורת ספרד ומעלה על נס את תורת רבותיו — חכמי ספרד — בכותבו בשם בית־הדין של ירושלים לשואל מקנדיאה. הדעת נותנת, שהרכב בית־הדין של קהילת ירושלים משקף לא רק את סגולותיהם האישיות של חבריו, אלא גם את הרכב האוכלוסיה המקומית.

ולא זו בלבד; בקבוצת תעודות ממחברתו של ר' מכאל בלבו בקנדיאה נתגלתה שליחותו של ר' יוסף הדיין, שליח ירושלים בקנדיאה בשנת רל"ג.¹¹¹ אף שפריימאן קורא לו תדיר 'אשכנזי', אין תואר זה מצוי בצד שמו בכל כתב־היד.¹¹² בינתיים נמצאה אף ידיעה על שליחותו של שליח

109 ראה לעיל, סעיף ב, ולהלן.

110 ראה לעיל, הערה 108.

111 פריימאן (לעיל, הערה 3), עמ' 187-188, 194-198.

112 וכבר העיר על־כך ד' תמר, 'תשובה חדשה של ר' יוסף קלוך בעניין ארץ־ישראל', ציון, יח (תשי"ג), עמ' 127-135. [= מחקרים בתולדות היהודים בא"י ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 39-47], ולענייננו ראה עמ' 129, הערה 23. והשווה גם לדברי א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, תל־אביב תשל"ו, עמ' 370 ובהערה 1 על הזיהוי המוטעה של משה כהן אשכנזי עם משה עשרים וארבע.

ירושלים, ר' יוסף ספרדי, באיטליה באותה תקופה.¹¹³ אפשר מאוד, שעניין לנו בשליח אחד, שיצא לקהילות ישראל בגולה בשנים אלה.¹¹⁴

לפנינו עדות נוספת לכך, שיהודי ממוצא ספרדי ממלא תפקיד ייצוגי מטעם קהילת ירושלים בשנים אלה, כשליח הקהילה בגולה. ואם איש אחד לפנינו, הרי שהיה גם דיין, כפי הנראה בירושלים.

דומה שייצוג נרחב זה של הספרדים במוסדות ובהנהגת קהילת ירושלים, העולה מתוך המקורות הבודדים שיש לנו על הקהילה בתקופה זו,¹¹⁵ עשוי ללמד על הימצאותם של יהודים ספרדים במספרים ניכרים יותר מאשר בעבר בארץ-ישראל, אף שמספרם המדויק נעלם מאיתנו עד כה.

ידיעות אחדות שבידינו, מעשרות השנים האחרונות למאה החמש-עשרה, רומזות לכך, שיהודים יוצאי ספרד ופורטוגאל וכן אנוסים ממשכים לשבת בארץ-ישראל בפרק-זמן זה. ר' יצחק לטיף מספר על 'זקן זה, והעיד בדבריו בחורים מספניא [על] קבורת הלל ושמאי'.¹¹⁶ ואילו ר' עובדיה מברטנורא יודע לספר על אלמנות ספרדיות, תלמידים ספרדים ואנוסים בירושלים.¹¹⁷ אף הוא מספר על כך, ש'כל הרבנים והחכמים אשר היו בירושלים מן האשכנזים והספרדים ברחו ונמלטו לנפשם' מן העיר.¹¹⁸ אולם בסך-הכל ידיעות אלה דלות הן למדי. אף-על-פי כן, מתיאורי ר' משולם מוולטרה ור' עובדיה ברור, שיוצאי ספרד ישבו במקומות שונים בארץ-ישראל.¹¹⁹

113 ראה תמר, שם, עמ' 129 ואילך. בגלל היות ר' יוסף השני ספרדי, מהסס תמר (שם הערה 23a: 'בעיקר תוכך אני בדבר, מכיון שמסתבר יותר שר' יוסף הדיין היה מן המוסתערבים או מן המערכים ולא מן הספרדים') לזהותו עם יוסף הדיין בתעודות שנמצאו אצל באלבו (וראה גם הנ"ל, 'למאמר "תולדות היהודים בכניאה באי כרחים"', תרביץ, לט [תש"ל], עמ' 98), אף כי דעתו נוטה לכך. כמדומה, שלאור התעודה של בית-הדין והמקורות האחרים המעידים על ספרדים במזרח ובארץ-ישראל, הדעה נוטה יותר לראות בשני האישים אדם אחד. על דיינים אחרים בירושלים במאות ה"ד-ט"ו ראה אצל ג' שלום, 'לבעיות ספר מערכת האלהות ומפרשיו, קרית-ספר, כא (תש"ד-תש"ה), עמ' 291; פראוור (לעיל, הערה 94), עמ' קמח.

114 אין הכרע בדבר מועד שליחותו של ר' יוסף ספרדי באיטליה. לדעת תמר היתה לפני שנת רכ"ז, וזו היא שליחותו הראשונה הנרמזת בכתבו של ר' יוסף הדיין (וראה פריימאן [לעיל, הערה 3], עמ' 194), אך אין להוציא מכלל אפשרות, שזו היא חלק מאותה שליחות של שנת רל"ג (אם איש אחד לפנינו).

115 אין לנו כל תעודות על קהילת ירושלים בפרק-זמן זה, מלבד המקורות הקשורים בחורבן בית-הכנסת ברל"ה, האגרות והתעודות שנדפסו על-ידי פריימאן (לעיל, הערה 3) והתעודה שנדפסה על-ידי (לעיל, הערה 108). אף הידיעות האחרות על הקהילה בפרק-זמן זה (בין רכ"ו-ר"מ), כגון דברי-נוסעים, אזכרות בשו"ת ובחיבורים של חכמים בארצות הגולה, הינן מועטות ביותר.

116 א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן 1971, עמ' 96. לעומת זאת, בנוסחת האיגרת אצל נ' בן-מנחם (איגרת ר' יצחק ב"ר מאיר לטיף מירושלים, סיני, נג [תשכ"ג], עמ' רס) כתובה פיסקה זו בלשון אחרת: 'זמעידי בדבריו בחורים בספיט [= צפת] קבורות הלל ושמאי, ואולי גירסה זו היא הנכונה.

117 שם, עמ' 127, 128, 139, 142. וראה גם שם, עמ' 121: 'ויש במצרים היום כחמשים בעלי בתים מן האנוסים אשר היו בספרד...'; עמ' 126-127: '...ומחציתם מזרע האנוסים... [חברון]; וכן ראה דברי תלמידו, שם, עמ' 157.

118 שם, עמ' 122. על האנוסים ויצירתם מוזחה בתקופה זו ראה גם אצל אשתור (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 438-447, ובפרט עמ' 441, וכן אסף, באהלי יעקב (לעיל, הערה 3), עמ' 164-165. על יציאת יהודים מספרד לאיסטנבול ולבלקאן בתקופה זו (אחרי כיבוש קושטא ולפני גירוש ספרד) יש בידי עדויות ממקורות עבריים ומתעודות ארכיוניות ואיני מרחיב בזה את הדיבור כאן.

119 מסע משולם מוולטרה, מהדורת א' יערי, ירושלים תש"ט, עמ' 68: 'בעזה יש כמו נ' בעלי בתים [לעיל שם, עמ' 64 — ס', וארבעה שומרונים]... וכבדו אותי ביותר, ובפרט ר' משה ב"ר יהודה ספרדי... ור' מאיר ספרדי צורף, הוא חותן משה מארין דווילה ריאלה... ועל חברון ראה לעיל, הערה 117.

מה גרם לתמונה זו של המקורות? והלא אף שאין אנו יודעים מה היה מספרם של יהודי ירושלים בפרק-זמן זה, מדברי הנוסעים לארץ-ישראל בשנות השמונים מתברר, שמספרם של יהודי ירושלים עלה במידה ניכרת באותה תקופה לעומת מספרם בראשית המאה. אם בראשית המאה דובר על 300 יהודים המתפללים בבית-הכנסת בזמן עלייה-לרגל (וידוע לנו שהעולים-לרגל מארצות המזרח היו מרובים), הרי עתה מדברים הנוסעים הנוצרים על 500 יהודים בימים שאינם מן הרגלים,¹²⁰ ור' משולם מוולטרה מספר על 250 משפחות יהודים ב-1481.¹²¹

אף שהמספרים הם צנועים, תופעה זו ראויה לציון מיוחד; שכן בתקופה זו אנו עדים לתהליך של ירידה במספרי האוכלוסין בארצות המזרח, ירידה הכוללת גם את האוכלוסיה היהודית.¹²² נמצא שבארץ-ישראל התופעה היא הפוכה, והאוכלוסיה היהודית, למרות ממדיה הצנועים והרדיפות שרדפה, נמצאת בקו של עלייה. וסימן לכך שהעיר הפכה לעיר קולטת מהגרים מארצות שונות, היא העובדה שיהודי העיר דיברו ביניהם עברית לצורכי יום-יום.¹²³

מדוע אפוא מעמדם זה של הספרדים בשנות החמישים-שבעים בירושלים אינו ניכר כלל בכתבי הנוסעים היהודים מאיטליה בשנות השמונים והתשעים? אפשר, שסיבת הדבר היא ירידה במספרם של יוצאי ספרד שבאו לארץ-ישראל בפרק-זמן זה ופטירתם או יציאתם של אלה שישבו בה בשנות החמישים-שבעים. דבר זה עשוי להסביר גם מדוע אין זכרם מפורש בדברי ר' משולם מוולטרה על ירושלים כאשר הוא מפרט את שמות פרנסי העיר וחכמיה.¹²⁴ אפשר, שהסיבה נעוצה גם במצבה של קהילת ירושלים ערב בואו של ר' עובדיה מברטנורא. עדות מצויה בידינו למצב זה ולכריחת היהודים מתוכה, כולל רבני העיר 'בשנות ר"מ-רמ"ח בערך',¹²⁵ שאחד מהם, ר' שמואל מינר, אפשר שהיה ספרדי לפי מוצאו.¹²⁶ תופעה זו עשויה אפוא להיות חלק מתופעת ירידתה של קהילת ירושלים באותן שנים, עד ששוקמה בידי ר' עובדיה מברטנורא. רק לאחר גירוש ספרד שומעים אנו שנית על התגברות מחודשת של יהודי ספרד בעיר. לעומת זאת, בשנות השמונים והתשעים בולטים בעיקר יהודי אשכנז ואיטליה בירושלים. מסקנתנו היא אפוא, שלפחות חלק מזרם ההגירה של האנוסים והיהודים מספרד בתקופה זו מצא את דרכו לארץ-ישראל, למרות הסכנות והקשיים; אף שוודאי הוא, כי רוב היוצאים השתקעו בערי איטליה וכמושבותיהן, באימפריה העות'מאנית ובמצרים.

120 על מספרם בראשית המאה ראה לעיל. סיכום דברי הנוסעים ראה: מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 104-105.

121 שם, שם, עמ' 71.

122 ראה אשתור (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 428-437.

123 ראה: מ' איש-שלום, 'לתולדות הדבור העברי', ארשת, ירושלים תש"ד, עמ' שצ-שצא.

124 אף שכמובן אין לדעת אם אין ברשימתו של ר' משולם (לעיל, הערה 119), עמ' 77) גם ספרדים. על-כל-פנים, בולט בה כיסוד מוגדר המוצא האשכנזי. אשר ליתר האישים אין לדעת לפי שעה במי המדובר (וכן הוא גם בשמות שמביא ש' אסף 'על כתבי יד שונים', קרית-ספר, יא [תרצ"ה], עמ' 397-398).

125 אסף, שם; הנ"ל, 'לתולדות הנגידיים האחרונים במצרים', ציון, ו (תש"א), עמ' 114 והערה 13 (= מקורות ומחקרים, עמ' 192 והערה 13). על ירידתה של האוכלוסיה היהודית בעיר ידועים יפה דברי ר' עובדיה מברטנורא, אשר מצא בה רק 70 משפחות.

126 על אישים מבני משפחת מינר ראה אצל בער, תעודות, במפתחות.

מפת ירושלים של ברידנבאך, המאה ה־טו'

סיכום ומסקנות

מכל מה שהעלינו ובידרנו לעיל נראה, שאף כי בעשרות השנים האחרונות של המאה הארבע-עשרה ישבו מספר יהודים מספרד ומפורטוגל בירושלים, חל גידול של ממש במספר היוצאים מספרד וחל שינוי בגיוונם ובמניעיהם בין קנ"א לשנות העשרים של המאה החמש-עשרה. בערויות שהעלינו אין ראייה לכך שמראשית המאה החמש-עשרה ועד שנות הארבעים היתה תנועת יציאה ממש. אלא, ככל הנראה, אם לפני קנ"א מדובר בכודדים, ובעיקר משכבות של חכמים או כלי קודש מזה – וסוחרים עובדי אורחות-ימים מזה – הרי לאחר קנ"א יש לפנינו קילוח דק אך יציב של יציאה לכיוון היס-התיכון. היוצאים הם משכבות חברתיות מגוונות יותר, האידיאולוגיה משתנה, ויוצאות גם משפחות, ולא רק בודדים או זקנים. נפל אפוא דבר בהתייחסותם של יהודי ספרד והאנוסים לארץ מושבם. קיימת היתה נכונות נפשית גדולה יותר לצאת למרכזים אחרים, ובתוכם לארץ-ישראל; ובמקביל לכך נתחדשה גם תנועת אוניות סדירה ופעילות מסחרית עניפה בין נמלי אירופה לנמלי המדינה הממלוכית.¹²⁷

127 ראה לעיל, הערות 15-17.

לפי כל הסימנים שבידינו בשנות הארבעים התגברה תנועת היציאה ועקבותיה ניכרים אף בארץ-ישראל, אם כי לפי שעה לא ברור אם חלו שינויים במניעי היציאה. לעומת זאת, החל מכיבושה של קושטא השתנו במידה רבה המניעים ליציאה מספרד ולעלייה לארץ-ישראל וגם היקפה של העלייה. זו מתגברת, ואנו מוצאים בקהילות ארץ-ישראל את יהודי ספרד כמרכיב נכבד, הן בהרכב האוכלוסייה והן בהנהגה.

אין לראות אפוא את השנים שלאחר גירוש ספרד כשנות התחלת היישוב היהודי הספרדי הממשי בארץ-ישראל; אף שכמובן ברור הוא, כי רק לאחר הגירוש מספרד, וכבר לפני הכיבוש העות'מאני, הפך יסוד זה לדומיננטי בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל. ראינו, שכבר בשנות השישים והשבעים של המאה החמש-עשרה מחזיקים יהודי ספרד בעמדות נכבדות בקהילת ירושלים, דבר המלמד על מציאותו של קיבוץ יהודים יוצאי-ספרד בעיר, וכמורכב שומעים אנו על מציאותם של יהודים יוצאי ספרד בעיר בשנות הארבעים המאוחרות ובסוף שנות השמונים. יהודים יוצאי ספרד ישבו גם במרכזים אחרים — עזה, צפת וחברון.

אף שאין אנו יודעים את מספרם המדויק של המהגרים מספרד מזרחה, לא היו אלה בודדים. בשליש השני של המאה החמש-עשרה, המדובר הוא, כפי הנראה, במספר של מאות רבות של אנשים, ואפשר גם יותר. במושגי אותה תקופה יש כאן תופעה בעלת משמעות רבה, הן לגבי טיבן ומרכיביו של היישוב היהודי במרכז ובמזרח היס-התיכון והן לגבי הבנת השפעת המסורת של היהדות הספרדית ותרבותה על הקהילות הללו. אותותיה של הגירה זו באים לידי ביטוי גם בהופעתם המוגברת של יהודי ספרד בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, במספרים ניכרים לפי מושגי אותה תקופה, כמה עשרות שנים לפני גירוש ספרד.